

Adudüddîn el-Îcî'nin Kelam Eserlerinin Kronolojisi, Telif Serüveni ve Aralarındaki İlişki

Münzir Şeyhhasan^{*}

Öz: Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355), geç dönem Eş'ari ekolünün en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kelam ve diğer ilim alanlarında birçok eser kaleme almış ve bu eserler, telif yöntemleri açısından İslam düşüncesinde etkili olmuştur. Nitekim bu eserler, yazılan şerh ve haşiyeleri ile birlikte bir literatür oluşturmuş ve bu sayede akli ilimler geleneğinin merkezine yerleşmiştir. *el-'Akâ'idü'l-'Adudîyye*, *Cevâhîrü'l-kelâm*, *el-Mevâkıf* ve *Risâle fî Kelâmıllah* İcî'nin kelam ilminde öne çıkan ve bilinen eserleridir. Bunlarla birlikte *Cevâhîrü'l-kelâm*'ın özeti olup yazma halinde bulunan *el-Uyûn* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çeken şüphesiz *el-Mevâkıf*'tir.

el-'Akâ'idü'l-'Adudîyye müellifin en son telif ettiği eseri olup onu vefatından on iki gün önce kaleme aldığı kabul edilen bir görüştür. *el-Uyûn*/*Uyûnü'l-Cevâhîr* adlı eseri incelendiğinde hem müellifin mukaddimesinden hem de içerikten *Cevâhîrü'l-kelâm*'ın özeti olduğu anlaşılmaktadır. Bu da *el-Uyûn*'ün *Cevâhîr*'den sonra telif edildiğini göstermektedir. Esasen İcî'nin kelam eserlerinin kronolojisindeki belirsizlik daha çok *Cevâhîrü'l-kelâm* ve *el-Mevâkıf* arasındadır. Her iki eserin başlık ve temaları arasındaki örtüşme ve benzerlikten dolayı, İcî'nin *el-Mevâkıf*'i tamamladıktan sonra, eserde yer alan delilleri ve tartışmaları çıkarıp özünü koruyarak *Cevâhîrü'l-kelâm*'ı telif ettiği yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Ancak her iki kitabın önsözleri incelendiğinde, İcî'nin *Cevâhîr*'i İlhanlı veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşidüddin'e (ö. 736/1335), *el-Mevâkıf*'i ise İncü hanedamına mensup Emîr Cemâleddin Ebû İshak'a (ö. 758/1357) ithaf ettiği görülmektedir. Bu bilgi *Cevâhîr*'in *el-Mevâkıf*'tan önce telif edildiği izlenimini vermektedir. Buradan hareketle bazı çağdaş araştırmalarda, *Cevâhîrü'l-kelâm* adlı eserin *el-Mevâkıf*'in özeti olduğu ve ondan sonra kaleme alındığına dair meşhur görüşün aksine *Cevâhîrü'l-kelâm*'ın daha önce telif edildiği savunulmaktadır.

el-Mevâkıf'in versiyonlarının olup olmadığını tespit edebilmek için eserin başta müellif nüshası olmak üzere bütün nüshaları incelenmiştir. Öncelikle Topkapı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshanın müellife aidiyeti tespit edilmiştir. Ayrıca metnin versiyonlarını ve nihai halinin tespit edilmesinde Kırmânî'nin *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinde *el-Mevâkıf* metni için yaptığı tashihler de dikkate alınmıştır.

Bu makalede İcî'nin mezkûr beş kelâmî eserinin kronolojisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre *el-Mevâkıf*, *Cevâhîrü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserlerin kronolojik olarak burada sıralandığı şekliyle telif edildiği ve birbirleriyle asıl-muhtasar-öz şeklinde organik bir ilişki içerisinde oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca müellifin kelam eserlerinde fikir istikrarına sahip olduğu ve düşüncelerinde ciddi anlamda bir değişim olmadığı görülmüştür. Bu sonuca İcî'nin mezkûr eserlerinin konuları karşılaştırılarak, yazma nüshaları incelenerek ve bu eserlere yazılmış önemli şerhlerdeki bilgiler esas alınarak ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İcî, *el-Mevâkıf*, *Cevâhîrü'l-kelâm*, *el-Uyûn*, *el-'Akâ'idü'l-'Adudîyye*, Gıyâseddin Muhammed, Emîr Ebû İshak

Abstract: Al-Imam 'Aḡud al-Dīn al-Ījī (d. 756/1355) is recognized as one of the most significant thinkers of the late Ash'ari school. He authored numerous works in theology and other fields, which have established an influential methodology in terms of composition and classification. Indeed, the commentaries and annotations written on these works have formed substantial literature and have become central to the tradition of rational sciences. Among his notable works in theology are *al-'Aqā'id al-'Aḡudīyyah*, *Jawāhīr al-Kalām*, *al-Mawāqif*, and a work still in manuscript form called *al-'Uyūn*, considered an abstract of *Jawāhīr al-Kalām*, is also attributed to him. Among these, undoubtedly, *al-Mawāqif* stands out as the most distinguished.

al-'Aqā'id al-'Aḡudīyyah is considered his last composition, written twelve days before his death. Upon close examination of the *al-'Uyūn*/*Uyūn al-Jawāhīr*, both the introduction and content reveal it to be a summary of *Jawāhīr al-Kalām*. This indicates that *al-'Uyūn* was composed after *Jawāhīr al-Kalām*. The uncertainty lies between *Jawāhīr al-Kalām* and *al-Mawāqif*. Due to the overlap and similarity between the titles and themes of both works, it is widely accepted that after completing *al-Mawāqif* Ījī condensed it by omitting the evidence and discussions while preserving the essence to compose *Jawāhīr al-Kalām*. However, upon examining the prefaces of both books, it is observed that Ījī dedicated *Jawāhīr al-Kalām* to Minister Ghiyāth al-Dīn Muhammad bin Rashid al-Dīn (d. 736/1335), while he dedicated *al-Mawāqif* to Jamal al-Dīn Abū Ishāq (d. 758/1357), suggesting that *Jawāhīr al-Kalām* was written before *al-Mawāqif*. From this point of view, some contemporary studies argue that *Jawāhīr al-Kalām* was written before *al-Mawāqif*, contrary to the popular view that it is a summary of *al-Mawāqif* and that it was written after it.

To determine whether there are different versions of *al-Mawāqif*, all available manuscripts of the work, particularly the author's original copy, have been examined. Initially, it was established that the manuscript housed in the Topkapı Museum Library belongs to the author. Additionally, corrections made to the text of *al-Mawāqif* by Kimānī in his *al-Kawāshif Sharḥ al-Mawāqif* were also taken into consideration in identifying the variations and the finalized form of the text.

This article attempts to determine the chronology of Ījī's aforementioned five theological works and establishes that *al-Mawāqif*, *Jawāhīr al-Kalām*, and *al-'Uyūn* were written in this order chronologically, forming an organic relationship as primary, derivative, and summarizing works, respectively. Furthermore, it is observed that the author maintains intellectual consistency throughout his theological works, with no significant shift in his ideas. This conclusion is reached through comparative analysis of the subjects of Ījī's works, examination of manuscript copies, and reliance on important commentaries associated with these works.

Keywords: Kalām, al-Ījī, *al-Mawāqif*, *Jawāhīr al-Kalām*, *al-'Uyūn*, *al-'Aqā'id al-'Aḡudīyyah*, Ghiyāth al-Dīn Muhammad, Abū Ishāq

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, munzir.seyhhasan@istanbul.edu.tr

Giriş

Önde gelen âlimlerin eserlerinin telif tarihini belirlemek, İslam düşünce tarihine çeşitli yönleriyle ışık tutmaktadır. Zira kitapların yazım tarihini bilmek bu kitapların yazıldığı siyasi, sosyal ve entelektüel atmosferi; eserlerin telif sebeplerini ve yöneticilerin bu eserlerin üretimine olan etkisini anlamaya yardımcı olur. Ayrıca bu tarihsel bağlam âlimlerin düşünce ve görüşlerinin gelişim ve dönüşümlerini takip etmeye imkân tanımaktadır. Bu düşünceden hareketle bazı tarihçilere göre döneminin müceddidi olarak görülen¹ Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) kelam düşüncesinin gelişim ve dönüşümünü, kelama dair yazdığı eserlerinin telif serüvenini ve kronolojik sıralamasını, bu eserlerin birbirleriyle olan ilişkilerinden ve aralarındaki farklılıklardan hareketle tespit etmeye çalışacağız.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Îcî'nin kelam ilmine dair toplam beş eseri ve risalesi bulunmaktadır: *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm*, *el-Uyûn*, *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* ve *Risâle fî Kelâmillâh*.

el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye adlı eseri Îcî'nin öğrencisi İftihârüddin ed-Dâmegânî'ye (ö. 775/1374) göre Îcî'nin vefatından on iki gün önce kaleme alınmıştır.² Bu eserin telif tarihi hakkında herhangi bir görüş ayrılığının olduğu bilinmemektedir.³ Söz konusu eser kısa bir akaid risâlesi olup delil ve tartışmalara temas etmeksizin ele alınmıştır.⁴ Bu eser üzerine yazılmış çok sayıda şerh ve haşiye bulunmaktadır.

el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye'nin telif tarihi net olarak bilindiği için eserlerin kronolojik sıralaması tespit edilirken bu eser için ayrı bir başlık açılmamıştır. Benzer şekilde *Risâle fî Kelâmillâh*⁵ adlı risalenin de telif tarihi belirsiz olduğundan Îcî'nin bu çalışmasına ayrı bir başlık tahsis edilmemiştir. Kelâm sıfatı hakkında kapsamlı olmayan bir sayfa hacminde olan bu risale Eşref Altaş tarafından tahkik edilerek Türkçe'ye tercüme

1 Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. Edward G. Browne (Leiden: E.J. Brill, 1910), 808.

2 İftihârüddin ed-Dâmegânî, *el-Kavâ'idü's-Şemsiyye fî Şerhi'l-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2307), 2a.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müisennâ, 1941), 2, 1144.

4 M. Ali Koca, "Akaid-Kelâm İlişkisi Bağlamında Akaid Literatürünün Okumak: Îcî'nin Akaid Risâlesi Örneği", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî* içinde (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 229-230, 253.

5 Yazma nüshalarda farklı isimlerle belirtilmiştir.

edilmiştir. Cürcânî, risaleyi kendi rivayetiyle İcî'ye nispet ederek *Şerhu'l-Mevâkıf*'a derc etmiş⁶ ve böylece risalenin ona aidiyetini kesinleştirmiş; eserinde bu risaleyi yorumlayarak katkıda bulunmuştur.⁷ Risalenin tespit edebildiğimiz on iki nüshası⁸, iki farklı şerhi, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Keşkül* ve İcî'yi ele alan ikincil literatür incelenmesine rağmen bu eserlerin hiçbirinde risalenin telif tarihi hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

İcî'nin diğer üç eseri yani *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* mukayeseli olarak incelendiğinde eserler arasında organik bir bağın olduğu görülmektedir. Ancak hiçbirinin telif tarihi net bir şekilde bilinmemektedir. Bu nedenle bu makalede daha çok bu üç eserin kronolojisi ve incelemesi üzerine yoğunlaşmıştır.

el-Uyûn, her ne kadar hem İcî'nin bazı öğrencileri tarafından hem de bazı kalam ve tabakat kitaplarında zikredilse de diğer iki eserin gölgesinde kalmış ve onun üzerine pek fazla çalışma yapılmamıştır. Hâlâ yazma halinde olan esere Reza Pourjavady kısa bir şekilde temas etmiş ve eserin bir nüshasının olduğunu belirtmiştir.⁹ Bu sebeple çalışmada ilk olarak bu eserin kısa bir şekilde tanıtılması uygun görülmüştür. Makalede *el-Uyûn* hakkında bilgi verildikten sonra içerikleri mukayese edilmek suretiyle *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* arasındaki ilişki ortaya konacaktır. Öte yandan müellifin kalam eserlerinin kronolojik sıralaması, yazma nüshaları ile son versiyonları (ibrazeleri) ve bu karşılaştırmalar neticesinde onun fikirleri arasında bir değişimin olup olmadığı incelenecektir.

6 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Muhammed Bedreddin en-N'asânî (Mısır: Matba'a'tü's-Sa'âde, 1325/1907), 8, 103-104.

7 Bkz. Eşref Altaş, "Adudüddin el-İcî'nin *Risâle Fî Kelâmillah* Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 391-399. Altaş, Bahâeddin el-Âmilî'nin bu risaleyi *Keşkül* (1/240) adlı eserine İcî'ye nispet etmeksizin dahil ettiğini ve bu risale üzerine Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) müstakil bir şerhi olduğunu ifade eder. Mu'niüddin el-İcî (ö. 905/1500) *Risâle fî'l-kelâmî'n-nefsî* adlı risalesinde İcî'nin bu risalesini eleştirmiştir. Onun söz konusu risalesinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hüseyin Paşa koleksiyonunda, 752/3 (31a-50b) demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Bkz. Muhammed Eroğlu, "İcî, Mu'niüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21, 414-416.

8 Altaş çalışmasında risalenin altı nüshasını zikretmiş olup tespit ettiğimiz diğer nüshalar şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 859/4, 53a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1032/35, 199a-199b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3821/5, 35a-35b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2375, 174a; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, 5852/22, 134a, Bursa: İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 606, 5a.

9 Bkz. Reza Pourjavady, "The Legacy of 'Aqūd al-Dīn al-İjī", *Philosophical Theology in Islam Later Ash'arism East and West*, ed. Ayman Shihadeh ve Jan Thiele (Leiden; Boston: Brill, 2020), 347.

el-Uyûn adlı eser incelendiğinde hem mukaddimeden hem de içerikten onun *Cevâhirü'l-kelâm*'ın özeti olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle ileride açıklanacağı üzere bu eserin; konu, tertip ve üslup bakımından *Cevâhirü'l-kelâm*'a benzediğinden dolayı *Cevâhir*'den sonra telif edildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla *Cevâhir* ile *el-Uyûn* başta muhteva bakımından karşılaştırıldığında iki eserin kronolojisi tespit edilebilmektedir. Ne var ki, telif kronolojisi açısından esas problemin *Cevâhir* ile *el-Mevâkıf* arasında olduğunu belirtmeliyiz.

el-Uyûn'un betimlemesi ve diğer iki eserle mukayesesine geçmeden önce *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm* arasındaki problem hakkında birkaç hususu belirtmek faydalı olacaktır. *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm* arasındaki kronolojik sıralamaya dair meşhur görüş, İcî'nin önce *el-Mevâkıf*'ı yazdığı ve daha sonra *el-Mevâkıf*'ı özetleyerek *Cevâhirü'l-kelâm*'ı kaleme aldığı yönündedir. Ancak bu görüş sahipleri iddialarını -iki eser arasında var olan benzerlik dışında- herhangi bir delille destekleyememişlerdir. Bazı çağdaş araştırmacılar ise kitapların mukaddimelerinden hareketle, İcî'nin *Cevâhirü'l-kelâm*'ı İlhanlı veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e (ö. 736/1335), *el-Mevâkıf*'ı ise İncû hanedanına mensup Emîr Cemâleddin Ebû İshak'a (ö. 758/1357) ithaf ettiğini dikkate alarak *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*'tan önce telif edildiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüş sahipleri, her iki kitabın konu ve tertip açısından benzeşmesinden hareketle de *Cevâhirü'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*'ın taslağı olduğunu savunmuşlardır. İcî üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Van Ess (ö. 2021) de hazırladığı İcî madde-sinde “*el-Mevâkıf* ile *Cevâhirü'l-kelâm* arasındaki dakik ilişki henüz çalışılmamıştır. Her iki eserin konu, tertip ve mesâil bakımından benzerliği dikkat çekmektedir” sö-züyle konunun önemine dikkat çekmiştir.¹⁰ Biz de bu çalışmada konu hakkındaki farklı görüş ve delilleri inceleyerek iki eser arasındaki öncelik-sonralık ilişkisini çözü-me kavuşturmaya çalıştık. Bu inceleme neticesinde bu ilişkinin çözümüyle beraber *el-Uyûn*'un telif sıralaması da ortaya çıkacaktır.

Cevâhir ile *el-Mevâkıf* arasındaki ilişki hakkında ortaya konulan yukarıda ifade ettiğimiz iki farklı görüşün temellendirilmesinde eksik olan nokta, İcî'nin söz konu-su eserlerinin yazma nüshalarına başvurulmamasıdır. Biz meşhur görüşün delillerini zikrederken yazmalara başvurmakla birlikte, ikinci görüşün ve diğer fikirlerin detay-larını genel olarak yazma nüshalardaki bilgilerden hareketle incelemeye ve delillendirmeye çalışacağız. Dolayısıyla çalışmanın temel referans kaynakları her iki kitabın

10 J. Van Ess, “Azod-al-Dîn İcî”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim 27 Mart 2024).

yazma nüshalarıdır. Bu bağlamda *el-Mevâkıf*'ın elli iki ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın on beş nüshasını belirleyip inceledik. Bu nüshaların başında, sonunda veya kenarında yer alan temellük, istinsah, mütalaa, tashih, fevâid, minhüvât vb. notları referans alarak her iki eserin telif sırası, kimler tarafından okunduğu, üzerine yapılan şerhler gibi daha önce kaynaklarda yer almayan bazı önemli bilgileri tespit etmeyi amaçladık. Konu hakkında daha fazla bilgi edinebilmek için bu iki kitap üzerine yazılan şerh ve haşiyeler ile bunların yirmiden fazla yazma nüshasını da incelememizin kaynakları arasına dahil ettik. Böylece İcî'nin pek bilinmeyen bazı öğrencilerinin isimlerini ve bu öğrencilerin hocalarının eserleri üzerine kaleme aldıkları henüz yazma halinde olan bazı şerhlerini tespit ettik. Diğer taraftan İcî ve eserlerini ele alan biyografi ve tabakat kitapları ile İcî hakkında yazılmış çağdaş araştırmalar ve çalışmalar da makalenin kaynakları arasında yer almaktadır.

Makalenin ilk bölümünde, *el-Uyûn*'un ismi, müellife aidiyeti, yazma nüshaları ve literatürdeki yeri incelenmiştir. Ardından *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserlerin karşılaştırmalı bir analizi yapılmıştır. İkinci bölümde *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın telif tarihleri hakkındaki görüşler ve bunların dayandığı gerekçeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde *el-Mevâkıf*'ın nihai versiyonunu tespit edebilmek amacıyla önce müellif nüshası olduğu düşünülen nüsha incelenerek müellife aidiyeti kesinleştirilmeye çalışılmıştır. Ardından Kirmânî'nin şerhinde geçen metin düzeltmeleri analiz edilmiştir. Son olarak *el-Mevâkıf* metni bazı yerlerde müellif nüshası, Kirmânî'nin ve Cürçânî'nin şerhlerinde yaptıkları tashihler ve eserin başka bir nüshası esas alınarak mukabele edilmiştir. Sonuç kısmında, yapılan araştırma neticesinde elde edilen bulgulara ve konu hakkında tercih ettiğimiz görüşe yer verilmiştir. Ekte ise *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın incelenen yazma nüshalarının katalog kayıtları ile telif ve istinsah gibi önemli bilgileri içeren bir tablo sunulmuştur.

1. İcî'nin Kelam Eserleri Arasındaki İlişki ve Tahlili

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi hakkında çok fazla çalışma mevcut olmadığı ve hâlâ yazma halinde bulunduğu için bu başlık altında öncelikle müellifin *el-Uyûn* adlı eserini tanıtacağız. Ardından *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserlerinin konu başlıklarının mukayesesini yapacağız. Sonrasında ise İcî'nin kelam eserleri arasında görüş farklılıklarının olup olmadığını tespit etmeye çalışacağız.

1. 1. İcî'nin *el-Uyûn* Adlı Eseri

Bazı kaynaklarda¹¹ *Uyûnü'l-Cevâhir* şeklinde geçen eserin bir yazma nüshasında¹² ve müellifin öğrencilerinden Kirmânî ile Yezdî'nin eserlerinde¹³ *el-Uyûn* olarak geçtiği için bu çalışmada da *el-Uyûn* ismi tercih edilmiştir. Bu eserin İcî'ye aidiyetinde herhangi bir kuşku bulunmamaktadır. Zira sonraki literatür özellikle İcî'nin öğrencilerinden Kirmânî¹⁴ (ö. 786/1384) ve Muînüddîn el-Yezdî¹⁵ (ö. 789/1387) gibi önemli isimler bu esere atıfta bulunmaktadır. Sonraki âlimlerin kitaplarında da İcî'nin bu eserine işaret edilmektedir.¹⁶

Hacim olarak neredeyse *Cevâhirü'l-kelâm*'ın yarısı kadar¹⁷ olan *el-Uyûn*'un iki nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi koleksiyonu 1259 demirbaş numaralı mecmuanın 1b-30b varakları arasında yer almakta ve zahriye sayfasında eserin adı *Uyûnü'l-kelâm* şeklinde geçmektedir. Bu nüshanın İlahiyât bölümünde "Vücûdî Sıfatlar" bahsinde ilim sıfatından sonraki bir varağı eksiktir. Ancak bu, eserin aslındaki eksiklikten değil eksik istinsahattan kaynaklıdır. Hicri 749 yılında Receb ayının başlarında istinsah edilen nüshasının müstensihisi "Tâc Kâfi"dir.

İkinci nüsha ise Tahran Milli Melek Kütüphanesi'nde 1789 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. *el-Uyûn*, İcî'ye ait *Cevâhirü'l-kelâm*, *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye*'yi de içeren ve aynı müstensih tarafından istinsah edilen bu mecmuanın 80-121 sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüsha hicri 750 yılının Receb ayında istinsah edilmiştir. Nüshanın başında ve zahriye sayfasında eserin adı *el-Uyûn* olarak geçmektedir. Carullah nüshası kadar nitelikli olmasa da eser tam ve eksiksiz olması bakımından değer kazanmaktadır.

11 Bkz. Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd, *Ruhü'l-Me'anî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1415), 2, 226; Muhammed Ali Müderrisi Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb fî terâcimi'l-ma' rûfîn bi'l-künye evî'l-lakab* (Tahran: y.y., 1328-33), 4, 143.

12 İcî, *el-Uyûn* (Tahran: Milli Melek, 1789), 80.

13 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Âlî Kirmânî, *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin, 317), 158a, 159a, 267b, 31b, 316a; Muînüddîn Yezdî, *Mevâhib-i İlahî der Târîh-i Âl-i Muzaffer*, nşr. Saîd-i Nefîsî (Tahran: y.y., 1326), 1, 243.

14 Kirmânî, *el-Mevâkıf* şerhinde birkaç yerde *el-Uyûn* adlı esere atıf yapmaktadır. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 158a, 159a, 267b, 31b, 316a.

15 Yezdî bu tarih kitabında, hocası İcî hakkında bilgi verirken eserleri arasında *el-Uyûn*'u da zikretmektedir. Bkz. Yezdî, *Mevâhib-i İlahî*, 1, 243.

16 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî (Tahran: y.y., 1372), 1, 254; Âlûsî, *Rûhu'l-me'anî*, 2, 226; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, 4, 143; Muhammed Bâkır b. Zeynîlâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâlî'l-'ulemâ' ve's-sâdât* (Tahran: İsmâiliyân Kütüphanesi, 1390), 5, 49.

17 Milli Melek 1789 mecmuasında aynı müstensih tarafından istinsah edilen iki eser ve her sayfada satır sayısı aynı olan önce *Cevâhirü'l-kelâm* 78 sayfa sonra *el-Uyûn* 41 sayfadan oluşmaktadır.

el-Uyûn'un bu zamana kadar yayımlanmamış olmasıyla birlikte üzerine herhangi bir şerhin yazıldığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Ancak Muînüddîn Cüneyd Şîrâzî (ö. 801/1399), İftihârüddin Muhammed b. Nasrullah b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 775/1374) adlı zatın Îcî'nin *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserlerine birer şerhi olduğunu söylemektedir.¹⁸ Dâmegânî'nin sözü geçen üç esere yazdığı şerhlerin hiçbirine ulaşılammıştır; ancak Îcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudîyye* adlı risalesine yazdığı *el-Kavâ'idü's-şemsîyye fî şerhi'l-Akâidi'l-Adudîyye* isimli şerhinin nüshalarının olduğu bilinmektedir.¹⁹

Îcî *el-Uyûn*'un mukaddimesinde eseri dönemin hanedanlarından herhangi birine ithaf etmeksizin eserin telif sebebini şöyle açıklar: “Bu, usulü'd-dinde ve yakini ilimlerde muhtasar bir eserdir. Mezhep görüşlerine yer vererek ana meseleleri ve temel konularda öz delilleri esere ekledim. Kolayca ezberlenebilmesi için lafızlarında çok fazla özetle bulundum.”²⁰ Buradan Îcî'nin, *Cevâhir*'den daha kısa olan *el-Uyûn*'u telif etmesindeki amacının ezberlenebilecek hacimde bir kelam eseri ortaya koyma arzusu olduğu anlaşılmaktadır. Eser; mesâil, sistematik, tertip ve üslup bakımından aslı olan *Cevâhirü'l-kelâm*'a çok benzemektedir. Hatta birçok yerde aynı cümlelere rastlanmaktadır. Bununla birlikte *Cevâhirü'l-kelâm*'da geçen bazı itiraz ve istidlaller çıkartılmıştır. Özetlemenin daha çok “cevher (cevâhir)” bölümünde ve “felek ve gezegenler” konularında olduğu görülmektedir. Aşağıda yer alan mukayese bölümünde göreceğimiz üzere *Cevâhirü'l-kelâm*'da geçen bütün ana konular *el-Uyûn*'da da yer almaktadır.

el-Uyûn'un kronolojik olarak *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm*'dan sonra geldiğini Kirmânî'nin şerhinde yer alan şu ifadelerinden anlamak mümkündür: “Îcî, *Mevâkıf*'ta geçen sıfatlara *Cevâhir*'de kerem sıfatını, *el-Uyûn*'da ise rahmet sıfatını ilave etti.”²¹ Görüldüğü üzere “ilave etti” ifadesi daha sonra telif edildiğini bildiğimiz eserler için kullanılmaktadır.

18 Cüneyd-i Şîrâzî ve Ebü'l-Kâsım Muînüddîn Cüneyd b. Mahmûd, *Şeddü'l-izâr fî haţti'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr*, nşr. Muhammed Kazvîni ve İkbâl-i Âştîyânî (Tahran: Çaphane-i Meclis, 1328), 66-67.

19 Dâmegânî'nin bu şerhinin nüshaları için bkz. Beyazıt 3155, Beyazıt 2935; Ayasofya 2307; Esad Efendi 3584; Hacı Mahmud Efendi 1348.

20 Îcî, *el-Uyûn* (Milli Melek, 1789), 81.

21 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 316a. Kirmânî'nin “*Cevâhir*'de ilave etti” ifadesi ayrıca iki farklı yerde geçmektedir, 104b, 335a-335b.

1. 2. *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn*'daki Konu ve Başlıkların Mukayesesi

İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eseri, sistematik ve tertipli olmasıyla dikkat çekmektedir. Kitap, altı ana bölümden (mevkıf) meydana gelmekte olup, bunların altında alt bölüm (mersad) ve alt konular (maksad) bulunmaktadır. Bu eser geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Ayrıca deliller ve istidlâl yöntemleriyle konuları sistematik şekilde ele almaktadır. Bu nedenle esere âlimler ve talebeler yüzyıllar boyunca ilgi göstermiş, üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır. Ayrıca eser dönemin resmi eğitim kurumları olan medreselerde temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. *Cevâhirü'l-kelâm* ile *el-Uyûn* arasında önemli düzeyde benzerlikler bulunduğu gibi *el-Mevâkıf* ile *Cevâhirü'l-kelâm* arasında da başlıklandırma, konuların sistematığı ve üslubu açısından önemli yakınlıklar dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, *Cevâhir*'de sadece konuların (mesâil) ele alınması ve *el-Mevâkıf*'ta ise bunun yanında tartışmalara yer verilmesi iki kitap arasındaki temel farklılık olarak göze çarpmaktadır.

Bu üç kitabın konu ve başlık mukayesesinin yapıldığı aşağıdaki tabloda *el-Mevâkıf*'in²² sadece ana (mevkıf) ve alt (mersad) bölümleri zikredilmiştir.

<i>el-Mevâkıf</i>	<i>Cevâhirü'l-kelâm</i> ²³	<i>el-Uyûn</i> ²⁴
1. Mevkıf: Öncüller	1. Öncüller	1. Öncüller
1. Mersad: Her İlmin Başında Zikredilmesi Gerekenler	1. 1. İlim	1. 1. İlim
2. Mersad: Bilginin Tarifi	1. 2. Bilginin Tarifi	1. 2. Bilginin Tarifi
3. Mersad: Bilginin Kısımları	1. 3. Bilginin Kısımları	1. 3. Bilginin Kısımları
4. Mersad: Zorunlu Bilgilerin İspatı		
5. Mersad: Nazar	1. 4. Nazar	1. 4. Nazar
6. Mersad: Nazarın Gerçekleştiği Yol	1. 5. Nazarın Gerçekleştiği Yol	1. 5. Nazarın Gerçekleştiği Yol
2. Mevkıf: Umûr-i Âmme	2. Umûr-i Âmme	2. Umûr-i Âmme
Öncüller: Ma'lûmâtın Taksimi	2. 1. Ma'lûmun Taksimi	2. 1. Ma'lûmun Taksimi

22 Bkz. Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el- İcî, *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelâm* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, t.y.).

23 *Cevâhir*'deki başlıklar müellif tarafından açıkça belirtilmediği için eserin neşirlerinde konu bağlamından hareketle muhakikler tarafından eklenmiştir. Bkz. Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el- İcî, "Kitabu Cevâhirü'l-kelâm Muhtasarü'l-Mevâkıf", thk. Ebü'l-Ala Afifi, *Mecelle-tü Külliyyetü'l-Âdâb*, 2/2 (Aralık 1934); Süleyman Ermihan, *Adudüddin el-İcî'nin "Cevâhirü'l-Kelâm" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2020).

24 *el-Uyûn*'un başlıklarını eserin yazma nüshasını esas alarak bağlamdan hareketle oluşturduk.

1. Mersad: Varlık ve Yokluk	2. 2. Varlık ve Yokluk	2. 2. Varlık ve Yokluk
2. Mersad: Mahiyet	2. 3. Mahiyet	2. 3. Mahiyet
3. Mersad: Zorunluluk, İmkân, İmkânsızlık	2. 4. Zorunluluk, İmkân, İmkânsızlık	2. 4. Zorunluluk, İmkân, İmkânsızlık
4. Mersad: Birlik ve Çokluk	2. 5. Birlik ve Çokluk	2. 5. Birlik ve Çokluk
5. Mersad: İllet ve Ma'lûl	2. 6. İllet ve Ma'lûl	2. 6. İllet ve Ma'lûl
3. Mevkıf: Arazlar	3. Arazlar	3. Arazlar
1. Mersad: Arazların Tümel Bahisleri	3. 1. Arazın Tanımı	3. 1. Arazın Tanımı
2. Mersad: Nicelik	3. 2. Nicelik	3. 2. Nicelik
3. Mersad: Nitelik	3. 3. Nitelik	3. 3. Nitelik
4. Mersad: Nispetler	3. 4. Nispetler	3. 4. Nispetler
5. Mersad: İzâfet	3. 5. İzâfet	3. 5. İzâfet
4. Mevkıf: Cevherler	4. Cevherler	4. Cevherler
1. Mersad: Cisim	4. 1. Cisim	4. 1. Cisim
2. Mersad: Cisimlerin Arazları ve Halleri	4. 2. Cisimlerin Arazları ve Halleri	4. 2. Cisimlerin Arazları ve Halleri
3. Mersad: Soyut Nefis	4. 3. Nefisler	4. 3. Nefisler
4. Mersad: Akıl	4. 4. Akıl	4. 4. Akıl
5. Mevkıf: İlâhiyât	5. İlâhiyât	5. İlâhiyât
1. Mersad: İlâhî Zât	5. 1. İlâhî Zât	5. 1. İlâhî Zât
2. Mersad: Zorunlu'nun Tenzihî	5. 2. Zorunlu'nun Tenzihî	5. 2. Zorunlu'nun Tenzihî
3. Mersad: Vâhdâniyyet	5. 3. Vâhdâniyyet	5. 3. Vâhdâniyyet
4. Mersad: Vücûdî Sıfatlar	5. 4. Vücûdî Sıfatlar	5. 4. Vücûdî Sıfatlar
5. Mersad: Allah'a Taalluku Mümkün Olan Şeyler	5. 5. Allah'a Taalluku Mümkün Olan Şeyler	5. 5. Allah'a Taalluku Mümkün Olan Şeyler
6. Mersad: Allah'ın Fiilleri	5. 6. Allah'ın Fiilleri ve Kulun Fiilleri	5. 6. Allah'ın Fiilleri ve Kulun Fiilleri
7. Mersad: Allah'ın İsimleri	5. 7. Allah'ın İsimleri	5. 7. Allah'ın İsimleri
6. Mevkıf: Sem'iyât	6. Sem'iyât	6. Sem'iyât
1. Mersad: Nübüvvet Konuları	6. 1. Nübüvvet	6. 1. Nübüvvet
2. Mersad: Âhiret	6. 2. Âhiret	6. 2. Âhiret
3. Mersad: Şer'î İsimler ve Hükümler	6. 3. İman ve Küfür	6. 3. İman ve Küfür
4. Mersad: İmâmet	6. 4. İmâmet	6. 4. İmâmet

Tabloda yer alan konulara bakıldığında, üç eserin konu, başlık, mesâil ve tertip bakımından aynı oldukları görülür. Diğer iki eserden farklı olarak *el-Mevâkıf*'ta, deliller, itirazlar, cevaplar ve nakiller de bulunmaktadır. Afîfi'nin tabiriyle *Cevâhirü'l-kelâm* o kadar kısadır ki sanki rumuz ve kod diliyle yazılmıştır.²⁵ *el-Uyûn* ise *Cevâhirü'l-kelâm*'ın daha öz halidir. Konu, başlık, tertip ve mesâil açısından bu benzerlik üç eser arasında organik bir ilişki olduğunu göstermektedir.

1. 3. İcî'nin Kelam Eserlerinin Konu Analizi

İcî'nin beş kelam eseri üzerinden onun fikirlerinin gelişim seyrini takip etmek ve görüşlerinde değişiklik olup olmadığını tespit etmek adına belirli konuları mukayese ederek bunlar arasında ne kadar fark olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

el-Mevâkıf, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserlerin birbirleriyle organik ilişkisi olduğu için bunları kendi arasında mukayese ederek farklılıklarını tespit etmeye çalıştık. Diğer iki eseri yani *Risâle fî Kelâmillah* ve *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'yi ise sadece *el-Mevâkıf* ile mukayese edip ulaştığımız sonuçları analize tâbi tuttuk.

Risâle fî Kelâmillah'ın odak noktası, Eş'arî'nin "Kelâm, nefsi mânadır" sözünün onun bazı takipçileri tarafından kelâm sıfatının sadece mânayı kapsadığı şeklinde anlaşılmasının doğru olmadığı; aksine Eş'arî'nin sözünden kelâm-ı nefsinin lafız ve mânayı kapsadığı, Allah'ın zatıyla kaim, mushaflarda yazılı, dillerde okunan ve kalplerde ezberlenen olduğu şeklinde anlaşılmasıdır. Bu ise hâdis olan okuma, yazma ve ezberden başka bir şeydir.²⁶ İcî'nin kelâm sıfatına dair anlayışı *el-Mevâkıf*'ta da burada olduğu gibi geçmektedir. Zira İcî'nin, *el-Mevâkıf*'ın girişinde "Kuran kadimdir, dillerle okunan ve mushaflarda yazılan" ifadesini Cürcânî, az önce belirttiğimiz *Kelâm-i nefsi* risalesinde geçen anlayışa mutabık bir şekilde şerh etmiştir.²⁷ Yine ilahiyat bölümünde, kelâm bahsinde daha çok konuya dair farklı görüşleri ve itirazları aktararak bu anlayışına aykırı bir şey söylemediği görülmektedir.²⁸ Ayrıca İcî'nin 723/1323 yılında

25 Adudiüddin el-İcî, "Kitabu Cevâhirü'l-kelâm Muhtasarü'l-Mevâkıf", thk. Ebü'l-Ala Afîfi, *Mecelletü Külliyyetü'l-Âdâb* 2/2 (Aralık 1934), 134.

26 Altaş, "Adudiüddin el-İcî'nin *Risâle Fî Kelâmillah* Adlı eserinin Tahkik ve Tercümesi", 392.

27 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1, 20-21.

28 İcî, *el-Mevâkıf*, 293-295; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1, 103-118. Bu konuyla ilgili Kirmânî'nin kapsamlı bir tahkiki bulunmaktadır. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Şehid Ali Paşa, 1684), 162b-163b.

tamamlanan *Tahkikü't-Tefsîr*²⁹ adlı tefsirinde de risaledeki görüşlerine benzeyen ifadeler bulunmaktadır.³⁰

el-Akâ'idü'l-Adudiyye adlı eseri kelamın ilahiyat, sem'iyât ve nübüvvât şeklindeki taksimini takip eden ve tartışmalara girmeyen bir akaid risalesidir. İcî, *el-Mevâkıf* adlı eserinde ilahiyat ve sem'iyât bahislerini ana başlık olarak son iki mevkıfa tahsis etmiş, nübüvvet bahislerini ise sem'iyât başlığının ardından ilk konu olarak ele almış ve me'âd bahislerini ise nübüvvet konusundan sonra incelemiştir. *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de ise yine ilahiyat, sem'iyât ve nübüvvât şeklindeki taksim korunmakla beraber konu tertibinde bir farklılık görülmektedir. Nitekim ilahiyat meselelerinden sonra me'âd konuları, ardından nübüvvât konuları incelenmiştir. *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'nin, *el-Mevâkıf*'tan tertip konusunda ayrıştığı diğer bahis melekler hakkındadır. Zira bu konu *el-Mevâkıf*'ta nübüvvet bahsi altında yer alırken *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de ilahiyat bahislerinde ele alınmıştır.³¹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* ve *el-Mevâkıf* arasında mesâil bakımından da herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Örneğin *el-Mevâkıf*'ta marifetullah için nazârın vacip olduğu meselesi geniş bir şekilde incelenmiş ve itirazlara cevap verilmiştir.³² *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de ise buradaki görüşü teyit eder biçimde “ma'rifetullah için nazarda bulunmak vaciptir, nazarla bilme meydana gelir, muallime ise ihtiyaç yoktur” şeklinde bir ifade geçmektedir.³³ Yine *el-Mevâkıf*'ta Allah Teâlâ'nın isimlerinin tevkîfî olduğu ilahiyat bölümünün sonunda bir başlık altında yer almaktadır.³⁴ *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de de benzer şekilde Allah Teâlâ'nın isimlerinin tevkîfî olduğu zikredilmiştir.³⁵ Aynı şekilde *el-Mevâkıf*'ta tecsimin küfre götürmeyeceği ifade edilip ve tekfir edenlerin delillerine de cevap verilirken³⁶ *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de tecsimin küfür değil bidat olduğu belirtilir.³⁷

29 Bkz. İcî, *Tahkikü't-Tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 134), 369b.

30 Bkz. İcî, *Tahkikü't-Tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 135), 533b; Harun Ögmuş, “Adudüddin el-İcî'nin Tefsirciliği ve Tahkikü't-Tefsîr Adlı Eser”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 490.

31 Koca, “Akaid-Kelâm İlişkisi Bağlamında Akaid Literatürünün Okumak: İcî'nin Akaid Risâlesi Örneği”, 256.

32 İcî, *el-Mevâkıf*, 26-28.

33 İcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*, Celâlüddin Devvânî, *Şerhü'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* içinde, (Beyrut: Daru İhyâi't-turâsî'l-Arabî, 1437/2016), 237.

34 İcî, *el-Mevâkıf*, 333.

35 İcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*, 239.

36 İcî, *el-Mevâkıf*, 394.

37 İcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*, 241.

Görüldüğü üzere *Risâle fî Kelâmillâh*, *el-Mevâkıf* ve *el-'Akâ'idü'l-Adudîyye* bağlamında İcî'de bir fikir değişikliği veya dönüşümü bulunmamakta; sadece son iki eser arasında bazı konuların tertibinde takdim-tehir bulunmaktadır.

Diğer üç eser arasındaki benzerlik, asıl-muhtasar ve öz şeklindeki organik ilişkiyle birlikte bazı küçük farklılıkların bulunduğu da görülmektedir. Nitekim Kirmânî'nin işaret ettiği üzere ve bazı tespitlerimizden hareketle İcî, bu üç eseri kaleme alırken az da olsa bazı konularda farklılık yapmış ve zaman zaman ilave açıklamalarda bulunmuştur. Ancak bu ufak farklılıkları müellifin bir fikir değişikliği içerisinde olduğu şeklinde anlamak doğru olmayacaktır. Bu iddiamızı birkaç örnekle delillendireceğiz:

1. Arazlar bölümünün nitelik bahsinde yer alan ilim sıfatı anlatılırken aklın tanımını *el-Mevâkıf*'ta şöyle geçer:

قال الإمام الرازي: والظاهر أنه غريزة يتبعها العلم بالضروريات عند سلامة الآلات³⁸

Ancak *Cevâhirü'l-kelâm*³⁹ ve *el-Uyûn*'da⁴⁰ سلامة الآلات yerine عدم المنع şeklinde bir ifade geçmektedir. Burada İcî'nin görüşünde bir değişiklik söz konusu değildir. Zira o burada Râzî'nin bir ifadesini aktarmaktadır.

2. Cevâhir bölümünde hayvânî nefis bahsinde *el-Mevâkıf*'ta

النفس الحيوانية وتسمى قواها نفسانية، وهي إما مدركة وإما محرركة

şeklindeki ibare⁴¹ *Cevâhirü'l-kelâm*⁴² ve *el-Uyûn*'da⁴³ hayvânî nefsin taksimi *إما مدركة وإما فاعلة* şeklinde geçmektedir. Burada da bir görüş değişikliği söz konusu olmayıp sadece “muharrike” ifadesi “fâile” olarak isimlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle değişiklik, sadece aynı mefhumun farklı ifadelerle karşılanması cinsindendir.

3. *el-Mevâkıf*'ın İlâhiyât bölümünde Vücûdî Sıfatlar bahsinin sonunda Cenâb-ı Allah'a nispet edilmesinde ihtilaf edilen sıfatlar başlığı altında; beka, kıdem, istiva, vech, yed, aynân, cenb, kadem, isba, yemin ve tekvîn sıfatları ele alınmaktadır.⁴⁴ *Cevâ-*

38 İcî, *el-Mevâkıf*, 146.

39 İcî, “*Cevâhirü'l-kelâm*”, thk. Afifi, 170.

40 İcî, *el-Uyûn* (Milli Melek, 1789), 97.

41 İcî, *el-Mevâkıf*, 235.

42 İcî, “*Cevâhirü'l-kelâm*”, thk. Afifi, 194, 196.

43 İcî, *el-Uyûn* (Milli Melek, 1789), 105, 106.

44 İcî, *el-Mevâkıf*, 296-298.

hirü'l-kelâm'da ise bunlar dışında "kerem" sıfatı da zikredilmiştir.⁴⁵ *el-Uyûn*'da ise "kerem" ve "rahmet" sıfatları ilave edilmiştir.⁴⁶

4. *el-Mevâkıf*'ın üçüncü mevkıfının arazlar bölümünde, filozoflara göre arazların kısımları başlığı altında, filozoflara göre arazların dokuz kategori olduğu zikredilmektedir. Bu kategorileri sıraladıktan sonra İcî, bu dokuz kategorinin yukarı cinsler olmadığını, arazların bu dokuz kategoriyle sınırlı kalmadığını savunur ve tersini iddia eden İbn Sînâ'ya cevap verir.⁴⁷ *Cevâhirü'l-kelâm*⁴⁸ ve *el-Uyûn*'da⁴⁹ buna ilaveten arazların bu dokuz kategoriye cins olmadığı şeklinde *el-Mevâkıf*'ta olmayan bir ilave görülmektedir.

5. İcî *el-Mevâkıf*'ın ilahiyat bölümünde, Allah'ın fiilleri başlığı altında, Mu'tezile'ye ilzâmî bir cevap vererek şöyle demektedir: Mu'tezile'nin söyledikleri, kulun fiillerinde bağımsız olmadığını söyleyenler için bağlayıcı olursa birkaç gerekçeden dolayı bu görüş Mu'tezile için de bağlayıcı olur: 1) Allah'ın kulun fiilleri arasında yokluğunu bildiklerinin kuldandır olması imkânsızdır; varlığını bildiklerinin ise kuldandır olması zorunludur. 2) Allah'ın kulun fiillerinden varlığını dilediği kesinlikle gerçekleşir ve yokluğunu dilediği kesinlikle gerçekleşmez.⁵⁰ İcî *Cevâhirü'l-kelâm*'da ise Allah'ın bildiği ve dilediği şeye ek olarak "Allah'ın ihbar ettiği şey" ifadesini eklemiştir.⁵¹ Yani Allah'ın kulun fiilleri arasında olmayacağını haber verdiği şeyin kuldandır çıkması imkânsızdır. Varlığını haber verdiği kulun fiillerinin ise kuldandır çıkması zorunludur.

6. *el-Mevâkıf*'ın ilahiyat bölümünde, Mu'tezile'nin tevil ettikleri şeylerden bir tanesi de eceldir. Ehl-i hakk'a göre katledilen kimse eceliyle ölmüştür ve onun ölümü Allah'ın fiiliyle gerçekleşmiştir. Mu'tezile'ye göre ise katledilen kimsenin ölümü kâtîlin fiilinden doğar; kâtîl onu öldürmeseydi eceli olan zamana kadar yaşardı.⁵² *Cevâhirü'l-kelâm*'da Mu'tezile'nin bu görüşüne itiraz olarak *el-Mevâkıf*'ta olmayan şöyle bir cevap yer almaktadır: Ölüm makdûr (kudret altındadır) olduğu halde bunun zıttı olan yaşatma kudret altında değildir.⁵³ Dolayısıyla Mu'tezile'nin bu görüşünden iki zıttan bi-

45 Bu ilave Afîfî'nin neşrinde bulunmamaktadır; ancak birkaç yazma nüshada yer almaktadır. Bkz. İcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, 1801), 40a; İcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (Tahran: Milli Melek, 1789), 62; İcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1302), 41a.

46 İcî, *el-Uyûn* (Milli Melek, 1789), 112.

47 İcî, *el-Mevâkıf*, 97-99.

48 İcî, "Cevâhirü'l-kelâm", thk. Afîfî, 157.

49 İcî, *el-Uyûn* (Milli Melek, 1789), 19.

50 İcî, *el-Mevâkıf*, 315.

51 İcî, "Cevâhirü'l-kelâm", thk. Afîfî, 211.

52 İcî, *el-Mevâkıf*, 320.

53 İcî, "Cevâhirü'l-kelâm", thk. Afîfî, 212.

rini yapabilen kimsenin diğerini yapamaması gerekir ki bu da onlara göre bâtıldır. Zira onlar iki zıttan birine kadir olan kimsenin diğerine de kadir olduğu kanaatindedirler.

Bu farklılıklardan hareketle İcî'nin bu eserleri kaleme alırken herhangi bir fikir değişikliğine veya ciddi bir dönüşüme gitmediği anlaşılmaktadır. Zira zikrettiğimiz bu farklılıklar daha çok meseleyi daha net açıklamaya dönük olup esasa ilişkin değildir. Hem bu eserleri arasında çok az farklılık olmasından, hem de yaptığımız analizden hareketle İcî'nin kalam eserlerinde bir fikir istikrarının olduğu, radikal bir dönüşüm olmadığı, görüşlerinde bir tutarlılık ve ahenk olduğu tespit edilmiştir.

2. *el-Mevâkıf ve Cevâhirü'l-kelâm*'ın Telif Kronolojisine Dair Görüşler

İcî'nin *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn* adlı eserleri arasında yaptığımız mukayeseden de anlaşılacağı üzere üç eser içinde organik bir ilişki bulunmaktadır. *el-Uyûn*'nun *Cevâhirü'l-kelâm*'ın özeti olduğu konusunda şüphe bulunmadığı için kronoloji problemi diğer iki eser arasında kalmaktadır. *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın telif sırasıyla ilgili iki ihtimal söz konusudur: 1. İcî ilk olarak *el-Mevâkıf*'ı kaleme almış, sonra da onu özetleyerek *Cevâhir*'i oluşturmuştur. 2. İcî önce *Cevâhir*'i yazmış, sonra konuları, başlıkları ve tertibi koruyarak eseri genişletmiştir.

2. 1. Birinci Görüş: *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm*'dan Önce Telif Edilmiştir

Bir müellifin eserlerinin kronolojisini belirlemek için en ideal yöntemlerden biri, eserlerin içindeki atıfları tespit etmektir. Ancak İcî, söz konusu iki eser arasında herhangi bir atıf yapmamıştır. Bununla birlikte, genel kabule ve yaygın görüşe göre İcî önce *el-Mevâkıf*'ı yazmış ve sonra onu özetleyerek *Cevâhirü'l-kelâm*'ı telif etmiştir. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657): “Müellif, *el-Mevâkıf*'ı özetlemiş ve ona *Cevâhirü'l-kelâm* adını vermiştir.”⁵⁴ diyerek *Cevâhirü'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*'ın bir özeti olduğunu hiçbir delil sunmaksızın açıkça ifade etmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Afifi⁵⁵ ve Âşık Hüseyin⁵⁶ de Kâtib Çelebi'nin söylediklerini delillendirmeksizin aktarmıştır. Bu görüşü destekleyen orijinal sayılabilecek deliller şunlardır:

54 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2, 1893.

55 İcî, “*Cevâhirü'l-kelâm*”, thk. Afifi, 133-134.

56 Âşık Hüseyin, “Mukaddime,” *el-Fevâ'idü'l-Gyâssiyye fî 'ulûmî'l-belâğa* içinde, nşr. Âşık Hüseyin (Kahire: Darü'l-Kitabî'l-Mısırî, 1412/1991), 20.

2. 1. 1. İcî'nin Öğrencilerinin Açıklamaları

İcî'nin eserlerini şerh eden bazı öğrencilerinin eserlerinde de geçen çeşitli bilgiler *el-Mevâkıf*'ın *Cevâhirü'l-kelâm*'dan önce telif edildiği görüşünü teyit etmektedir.

Şems-i Tebrîzî'nin Açıklaması:

İcî'nin, Şems-i Tebrîzî olarak da bilinen öğrencisi Muhammed b. Mahmûd (ö. 755/1354'ten sonra),⁵⁷ 755'te (1354) Sîrhân adlı şehirde tamamladığı *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir*⁵⁸ isimli eserinde İcî'nin önce *el-Mevâkıf*'ı yazdığını, sonra da bu eseri özetleyerek *Cevâhirü'l-kelâm*'ı telif ettiğini belirtmiştir. Onun ifadesi tam olarak şu şekildedir:

“Tahkik mürekkebi, tedkik deryası, şeyhim, üstadım ... Mahmûd el-İcî ... aranan delilleri eksiksiz içeren ve kuşkulardan kurtaran müstakil bir eser olan *el-Mevâkıf*'ı yazdı. Ardından da bunu gayet güzel, eksiksiz, tatmin edici ve helal olan bir büyüyle büyüleyici olacak şekilde özetledi. Adımı da *Cevâhirü'l-kelâm* koydu. Bu eser en nadir cevherlerin özü, değerli ve eşsiz inci, ifadesi temiz, hacmi latif, gereksiz ifade içermeyen, konu sapmalarından ve anlaşılmaz ibarelerden de ârîdir.”⁵⁹

İcî'nin öğrencisi Tebrîzî'nin hocası henüz hayattayken 755/1354 yılında⁶⁰ *Cevâhirü'l-kelâm* üzerine yazdığı *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir* adlı şerhte yer alan ifadeleri, *el-Mevâkıf*'ın *Cevâhirü'l-kelâm*'dan önce yazıldığını açıkça göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Tebrîzî bu şerhte *el-Mevâkıf*'a atıfta bulunmaktadır.⁶¹ Ayrıca onun, *el-Mevâkıf*'ın bir nüshasına sahip olduğu⁶² ve onu tashih ettiği⁶³ de bilinmektedir.

57 Bu zatın ayrıca *el-Metâlibü'l-âliyye ve'l-mekasidü's-seniyye* adlı bir eseri MS Staatsbibliothek zu Berlin, Wetzstein II 1781 Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. Reza Pourjavady, “The Legacy of ‘Aḡdud al-Dīn al-Ījī”, 356. Ayrıca Tebrîzî, *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir* adlı şerhin mukaddimesinde Kırım'a uğradığını ve burada Emîr Alâeddin b. Emîr İsâ Bey ... el-Emîr el-Hüseynî ile karşılaştığını belirtmektedir. Bunun dışında Tebrîzî hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bununla birlikte İcî'nin öğrencisi olduğuna dair herhangi bir şüphe yoktur. Zira yazmış olduğu şerhin mukaddimesinde İcî'nin öğrencisi olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Bkz. Şemseddin et-Tebrîzî, *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3197), 2a, 3a.

58 Tebrîzî'nin *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir* adlı eseri yazma halinde olup henüz neşredilmemiştir. Bilinen tek nüshası 186 varaktan müteşekkil olup Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda 3197 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Bu nüsha 765'te istinsah edilmiştir.

59 et-Tebrîzî, *ez-Zehâir* (Fatih, 3197), 2a-2b.

60 Bkz. et-Tebrîzî, *ez-Zehâir* (Fatih, 3197), 186a.

61 Bkz. et-Tebrîzî, *ez-Zehâir* (Fatih, 3197), 7a, 12a, 166a, 185b.

62 Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (Bursa: İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 606), 170b.

63 Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 806), 217a.

Ebü Abdullah Hamed b. Muhammed b. Hamed el-Hâlidî'nin Beyanı:⁶⁴

Topkapı Saray Kütüphanesi III. Ahmed koleksiyonu 1801 demirbaş numaralı nüshası *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Mevâkıf*ı ihtiva etmektedir. Zahriye sayfasında, el-Hâlidî'nin İcî'den ders aldığını gösteren temellük kaydı yer almaktadır.⁶⁵ Mecmuada yer alan *el-Mevâkıf*ın sonunda Hâlidî'nin bu nüshayı 763'te müellife okunan bir nüsha ile karşılaştırdığını ifade eden şu notu yer alır:

"Bu eser, 5 Şaban 763 Pazartesi günü (30 Mayıs 1362) incelenmiş ve açıklamaları Hamed b. Muhammed b. Hamed el-Hâlidî tarafından yazılmıştır. Allah onun hayatını hayırla sürdürsün. Ayrıca 773'ün Zilkade ayında bu nüsha tekrar incelenmiş ve müellife okunan bir nüsha ile karşılaştırılmıştır, Allah ona rahmet eylesin."⁶⁶

Bu nüshada *Cevâhirü'l-kelâm* metninden sonra *el-Mevâkıf* kitabı yer almaktadır. Nüshadaki *el-Mevâkıf* metni başlamadan önce, Hâlidî'nin şu notu bulunmaktadır:

"Kelâm alanında *el-Mevâkıf* kitabı insanlığın sevgilisi, saygıdeğer üstadımız, dinî ve akli bilimlerin saflaştırıcısı, hakkı ve dini destekleyen Abdurrahman el-İcî tarafından yazılmıştır. ... Bu kitabın ve onun yavrusu *el-Cevâhir*'in şer'î satın almayla sahibi, ganî olan Allah'ın kullarının en zayıfı Hamed b. Muhammed b. Hamed el-Hâlidî'dir. Allah ona kitabın gizli hazinelerine erişme imkânı versin."⁶⁷

Hâlidî'nin bu derkenar notunda geçen "*ma'a ferhihî'l-müsemmâ bi'l-Cevâhir*" ifadesi, *Cevâhirü'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*ın özetlenmiş bir versiyonu olduğunu göstermektedir. Bu ifade, her ne kadar *el-Mevâkıf*ın *Cevâhirü'l-kelâm*'dan önce telif edildiğinin kesin bir kanıtı olmasa da "ferh", yani "yavru" kelimesi bahsettiğimiz anlamı taşımaktadır ve *el-Mevâkıf*ın *Cevâhirü'l-kelâm*'dan önce kaleme alındığı görüşünü destekleyen güçlü bir kanıt olarak kabul edilmektedir.

2. 1. 2. *Cevâhirü'l-kelâm Şârihlerinin Beyanları*

Cevâhirü'l-kelâm üzerine birçok şerh bulunmaktadır.⁶⁸ Ancak çoğu halen yazma ha-

64 Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffâr el- İcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (III. Ahmed, 1801), 1a.

65 İcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (III. Ahmed, 1801), 1a.

66 İcî, *el-Mevâkıf* ft *İlmü'l-kelâm* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, 1801), 231a.

67 İcî, *el-Mevâkıf* (III. Ahmed, 1801), 51a.

68 *Cevâhirü'l-kelâm* adlı eserin üzerine yazılmış çeşitli şerhler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: [1] Adını tespit edemediğimiz bir müellif tarafından yazılan *Cevâhirü'l-kelâm* şerhinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, nr. 775'te kayıtlı olup 764'te (1363) istinsah edil-

linde olup bunlardan sadece birkaçı yayımlanmıştır. Bu şerhlerden biri de geç dönemde yazılan İbrahim el-Halebî el-Medârî'nin⁶⁹ (ö. 1190/1776) *Silkû'n-nizâm Şerhu Cevâhiri'l-kelâm* adlı eseridir.⁷⁰ el-Medârî, şerhinin girişinde *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*'in bir özeti olduğunu belirtmektedir:

“Kâdi Adudüddin el-Îcî tarafından kaleme alınan *el-Mevâkıf*'in özeti/muhtasarı olan *Cevâhiri'l-kelâm*'ın kelâm ilminde en kapsamlı kitap olduğunu gördüm. Delilleri ve istidlalleri içeren bu eserin, *el-Mevâkıf*'in sadece küçük bir kısmını içermediğini fark ettim.”⁷¹

Cevâhir'in şârihi olan el-Medârî'nin bu sözleri eserin, *el-Mevâkıf*'tan sonra yazıldığını göstermektedir. Nitekim özetleme (ihtisar), hacimli eserler üzerinde yapılan bir işlemdir. *Cevâhir*'in bir nüshasında el-Medârî kendi hattıyla yazdığı bir notta: “*Cevâhiri'l-kelâm*, Kâdi Adudüddin el-Îcî'nin eseridir. O, bu eseri *el-Mevâkıf* adlı kitabından özetlemiştir”⁷² diyerek *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*'in muhtasarı olduğunu ikinci defa ve daha açık bir şekilde ifade etmiştir.

2. 1. 3. *Cevâhiri'l-kelâm*'ın Yazma Nüshalarındaki Kanıtlar

Eserler hakkında önemli bilgilerin yer aldığı kaynaklardan biri de onların nitelikli yazma nüshalarıdır. Zira yazma nüshalarda bazen metnin yanı sıra eser ve müellifine

miştir. [2] ‘Alâ’ et-Tenbihî olarak da bilinen Ali b. Muhammed el-Buhârî'nin (ö. 770/1369'den sonra) *Şerhu Cevâhiri'l-kelâm* adlı eseri. Bu şerh, 770'te (1369) tamamlanmıştır. Bu şerhin bir nüshası Şam'daki İbn Abidin adlı özel kütüphanede bulunmaktadır. Bu nüshanın demirbaş numarası yoktur. Diğer nüshaları ise Taşkent Bîrunî Enstitüsü'nde 548 ve British Museum 188'de kayıtlıdır. [3] Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf es-Senûsî el-Hasanî'nin (ö. 895/1490) *Şerhu Cevâhiri'l-kelâm* adlı eseri. Bu şerhin nüshası bulunamamıştır, ancak el-Fasî, *Cevâhiri'l-kelâm*'a yazdığı şerhin mukaddimesinde es-Senûsî'nin kitabının bazı bölümlerini şerh ettiğini belirtmiştir. [4] Abdurrahman b. Abdulkadir b. Ali b. Yusuf el-Fasî'nin (ö. 1096/1685) *Şerhu Cevâhiri'l-ulûm* adlı şerhi. Bu şerh, 1078'de (1668) tamamlanmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Nûruosmaniye, nr. 2163'te bir nüshası bulunmaktadır. Sehâvî, Kirmânî'nin *Cevâhiri'l-kelâm* üzerine *ez-Zevâhir* adlı bir şerhi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Darü Mektebeti'l-Hayat, t.y.), 10, 260.

69 İbrahim el-Halebî el-Medârî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Münzir Şeyhhasan, “İbrahim el-Halebî el-Medârî ve el-Lüm'a Adlı Eseri”, *el-Lüm'a fî'l-hudûs ve'l-kıdem ve'l-kazâ ve'l-kader ve tahkîkî't-teklîf*'inde, thk. Münzir Şeyhhasan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 15-43.

70 Bu eser 2022 yılında yayımlanmıştır; ancak muhakkik mevcut olan müellif nüshası ve diğer nitelikli nüshaları ihmal edip neşretmiştir.

71 İbrahim el-Halebî el-Medârî, *Silkû'n-nizâm Şerh Cevâhiri'l-kelâm*, nşr. Gulâm Haydar es-Siddiki (Amman: Dari'n-Nûri'l-Mubîn, 2022), 37.

72 Îcî, *Cevâhiri'l-kelâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2171), Zahriye.

dair diğer kaynaklarda bulunmayan kayda değer bilgiler de ihtiva edilmektedir. Bu yüzden bu araştırmada da *Cevâhirü'l-kelâm*'ın telif tarihine dair yorum veya bilgilere ulaşmak amacıyla mümkün olduğunca eserin çok sayıdaki el yazma nüshaları takip edilmeye ve incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, toplam on beş nüsha tespit edilip bunlardan on üçü gözden geçirilmiştir. Bu nüshaların yedisinin zahriye sayfasında ya da metnin başında kitabın başlığından hemen sonra "*Muhtasari'ü'l-Mevâkıf*" ifadesi yer almaktadır.⁷³ Bu durum, *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*'a dayanılarak özetlendiğini göstermektedir. Her ne kadar bu kanıt Şems-i Tebrîzî'nin açık ifadesi gibi kesin bir delil sunmasa da destekleyici ve tamamlayıcı bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

2. 1. 4. *Derkenar Notlarında ve Tabakat Kitaplarında Yer Alan Kanıtlar*

Yazma nüshalarda bulunan fevâid kayıtları, minhüvât notları, talikat gibi metin dışı unsurlar gerek metnin anlaşılması, gerek tarihi bilgilere ve ilişkiler ağına ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan bazı yazma nüshaların derkenarlarında konumuza ilişkin iki kanıt tespit edilmiştir:

Birincisi: Kâtilb Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da Şemseddin el-Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Cevâhirü'l-kelâm* üzerine yazdığı bir şerhin olduğunu ifade eder.⁷⁴ Ancak bu eserin herhangi bir yazma nüshası günümüze ulaşmamış ve Fenârî'nin böyle bir eseri olduğunu teyit eden başka bir delil bulunmamıştır. Bununla birlikte biz Fenârî'nin torunu Hasan Çelebi'nin (ö. 891/1486) *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf* adlı eserinin derkenarına düştüğü bir minhüvât notunda bu bilginin doğru olduğunun desteklendiği tespit edilmiştir. Hasan Çelebi "Bu, muhakkik dedemiz Mevlânâ el-Fenârî'nin, *Muhtasari'ü'l-Mevâkıf* üzerine yazdığı şerhinde bahsettiği şeydir"⁷⁵ sözüyle Şemseddin el-Fenârî'nin *Muhtasari'ü'l-Mevâkıf*, yani *Cevâhirü'l-kelâm* üzerine bir şerhi olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde başka bir minhüvât notunda da "Yukarıda bahsedilen konu, dedemizin, *Muhtasari'ü'l-Mevâkıf* üzerine yazdığı şerhinde yer almaktadır"⁷⁶ der.

73 Bkz. Ekler: *Cevâhirü'l-kelâm*'ın İncelediğimiz Yazma Nüshaları.

74 Kâtilb Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2, 1893. Kadir Gömbeyaz, sadece *Keşfü'z-zunûn*'a dayanarak ve bunun dışında herhangi bir delil göstermeksizin Fenârî'ye böyle bir eser nispet eder. Bkz. Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler*, ed. Tevfik Yücedoğru ve diğeri (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 490.

75 Hasan Çelebi, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1176), 47a.

76 Hasan Çelebi, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1357), 51b.

İkincisi: Hocaîade Muslihuddin Efendi de (ö. 893/1488) *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Mevâkıf* adlı eserinin derkenarında Fenârî'nin Şerhu *Muhtasari'l-Mevâkıf* adlı eserinden şu ifadeleri nakletmektedir: "Efendimiz Fenârî, *Cevâhirü'l-Mevâkıf* olarak bilinen *el-Mevâkıf*'in muhtasarının şerhinde şunu belirtti: Bu yazarın telifidir ve başka bir kişiye ait değildir. Oysa *el-Vikâye*'nin muhtasarı öyle değildir".⁷⁷ Bu ifadeler Hasan Çelebi'nin ifadeleriyle paralellik arz etmektedir. Nitekim burada da *Cevâhirü'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*'in bir özeti olduğu ve Fenârî'nin de bu özete bir şerhinin bulunduğu doğrulanmaktadır.

2. 2. İkinci Görüş: *Cevâhirü'l-kelâm*, *el-Mevâkıf*tan Önce Telif Edilmiştir

Cevâhirü'l-kelâm isimli kitabın, İcî tarafından *el-Mevâkıf*tan sonra yazıldığı ve *el-Mevâkıf*'in bir özeti niteliğinde olduğu görüşüne sıklıkla rastlanmaktadır. Bu görüş, İcî'nin bazı öğrencileri, *Cevâhirü'l-kelâm*'ın çoğu şârihleri, Hasan Çelebi, Hocaîade Muslihuddin Efendi, Kâtib Çelebi gibi önemli alimler, Afifi ile Âşık Hüseyin gibi araştırmacılar ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın el yazması nüshalarında bulunan notlar sayesinde bilinmektedir. Tahsin Görgün ise *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm* dîbâcelerinde geçen ithaflardan hareketle *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*tan önce telif edildiğini, bu kanıt binaen meşhur ve yaygın görüşün tashihiinin yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁸

Söz konusu iki eserin mukaddimesinde ithaf kısımları karşılaştırmalı okundugunda ve günümüze ulaşan en eski nüshalar göz önünde bulundurulduğunda *Cevâhirü'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*tan önce kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zira *Cevâhir*'in dîbâcesinde eser, 736'da (1335) vefat eden İlhanlı veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e ithaf edilmiştir.⁷⁹ *el-Mevâkıf*'in mukaddimesinde ise eser Gıyâseddin Muhammed'in vefatından yirmi iki yıl sonra 758'te (1357) vefat eden Emîr Cemâled-din Ebû İshak'a ithaf edilmiştir.⁸⁰ Bu ithaflar *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*tan önce telif edilmiş olmasını gerektirir.⁸¹ İncelediğimiz on beş *Cevâhirü'l-kelâm* yazma nüshasının tü-

77 Hocaîade Muslihuddin Efendi, *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 784), 66a.

78 Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddin Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Rükneddin b. Abdurrahman", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 66-67.

79 İcî, "*Cevâhirü'l-kelâm*", thk. Afifi, 136.

80 İcî, *el-Mevâkıf*, 6.

81 Kâtib Çelebi, *el-Mevâkıf* hakkında konuşurken İcî'nin bu eseri Hudabende veziri Gıyâseddin'e ithaf ettiğini belirtir. Başka müellifler de bu konuda Kâtib Çelebi'yi takip etmişlerdir.

münde Gıyâseddin Muhammed'e yapılan ithaf yer almaktadır.⁸² *el-Mevâkıf*'ın elli iki nüshasının kırkında ise Ebû İshak'a yapılan ithafı karşılaşırlar.⁸³ Çıkarımımızın daha net bir şekilde anlaşılması için tarihi süreci kısaca sunmakta yarar olacaktır.

İcî, 703/1304 ile 716/1316 yılları arasında hüküm süren Olcaytu Han'ın (ö. 716/1316) himayesinde yer almış ve Sultâniye şehrinde kadı olarak vazifede bulunmuştur.⁸⁴ Olcaytu Han'ın ölümünden sonra oğlu Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335), 716/1316 ile 736/1335 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁸⁵ İcî, Bahadır Han devrinde Sultâniye'de kâdılmemâlik olmuştur. Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî (ö. 718/1318)⁸⁶, önce Olcaytu Han'a ve ardından oğlu Ebû Said'e vezirlik yapmıştır. Ancak, Reşîdüddin 717/1317 senesinde görevinden alınmış ve Olcaytu Han'ı zehirleme suçlamasıyla 718/1318 yılında idam edilmiştir.⁸⁷

Vezir Reşîdüddin'in çok sayıda çocuğu olup bunlardan biri 727-736/1327-1335 yılları arasında Ebû Said Han'a vezirlik yapmış olan Gıyâseddin Muhammed'dir.⁸⁸ Vezir Gıyâseddin Muhammed, Şîraz'a gelmesi için İcî'yi huzura çağırıştır. İcî Şîraz'a gidip 727/1327 yılında orada kadılık vazifesinde bulunmuştur. Onun ne kadar süre Şîraz'da kaldığını tam olarak tespit edemesek de kaynaklara dayanarak bir süre orada kaldıktan sonra Şebenkar'a gittiğini söyleyebiliriz. Ebû Said'in 736/1335 yılında ölümü ve aynı

Ancak incelediğimiz *el-Mevâkıf* nüshalarının hiçbirinde Gıyâseddin'e ithaf bulunmamaktadır. Aksine bu nüshaların çoğunda ve özellikle de İcî'nin kendi hattıyla yazdığı *el-Mevâkıf* nüshasında söz konusu eserin Cemâleddin Ebû İshak'a ithaf edildiğini görmekteyiz. Bununla birlikte şöyle bir ihtimal de akla gelebilir: İcî *el-Mevâkıf*'ın ilk versiyonunu yazdığı eseri vezir Gıyâseddin'e ithaf etmiş; Kâtib Çelebi de bu ilk versiyonun nüshalarını görmüş ve buna dayanarak eserin vezir Gıyâseddin'e ithaf edildiğini söylemiş olabilir. Her ne kadar *el-Mevâkıf*'ın ilk versiyonunun yazım yılları (730-733) vezir Gıyâseddin'in görevde olduğu döneme (727-736) denk gelse de bu ihtimalin zayıf olduğu kanaatindeyiz. Zira eksik ve daha müsvedde halinde olan bir eserin bir vezire ithaf edilmesine pek rastlanmamaktadır. Ayrıca Kâtib Çelebi'den önce böyle bir bilgiyi zikreden bir kaynağa da rastlamadık. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2, 1893; Zebihullah Safa, *Târih-i Edebiyât-i der İran* (Tahran: İntişârat-i Firdevs, 1366), 3, 47; Âşık Hüseyin, "Mukaddime", 11.

82 Bkz. Ekler: *Cevâhirü'l-kelâm*'ın İncelediğimiz Yazma Nüshaları.

83 Bkz. Ekler: *el-Mevâkıf*'ın İncelediğimiz Yazma Nüshaları.

84 Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33, 345-347.

85 Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10, 218-219.

86 Bazı kaynaklarda vefat tarihi 727/1327 şeklinde verilmiştir. Bkz. Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddin", 32.

87 Bkz. Safa, *Târih-i Edebiyât-i der İran*, 3, 46; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35, 19-21.

88 Bkz. Safa, *Târih-i Edebiyât-i der İran*, 3, 46-47.

yl içinde Gıyâseddin Muhammed'in idam edilmesinden sonra, İcî Şîraz'a geri dönmüş ve Emr Ebû İshak'ın (ö. 758/1357) himayesine girip Şîraz'da kâdî'l-kudât olmuştur.⁸⁹

721/1321 yılında doğan Ebû İshak 743/1342 civarında abisi Mesut Şah öldürüldükten sonra yirmi iki yaşındayken tahta geçmiştir. Muzafferîler hanedanının kurucusu Mübârizüddin Muhammed b. Muzaffer (ö. 765/1364) Şîraz'ı almak için harekete geçince Ebû İshak ona İcî'yi 754/1353 yılında ara bulucu olarak göndermiştir.⁹⁰ Olumlu netice alınamayınca 754 yılında Şîraz kuşatma altındayken İcî gizlice şehirden ayrılır. Şu halde İcî'nin Ebû İshak'la görüşme ve ona bir eser ithaf etme ihtimalinin 743-754 yılları arasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, İcî'nin, *Cevâhîr'i el-Mevâkıf*'tan önce kaleme aldığı sonucuna varabiliriz. Zira *Cevâhîr*'deki ithafın, *el-Mevâkıf*'taki ithafa nazaran kronolojik olarak daha önce olması gerekmektedir. Nitekim *Cevâhîr*'deki ithaf Emîr Cemâleddin Ebû İshak'tan önce İcî'yi himayesine alan ve daha erken bir tarihte vefat eden Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e yöneliktir. Görgün, bu kanıtlara dayanarak *el-Mevâkıf*'ın daha sonra telif edildiğini ileri süren ikinci görüşü savunmuş ve İcî'nin *el-Mevâkıf*'ı olgunluk döneminde yazdığını iddia etmiştir. Dolayısıyla, *Cevâhîr*'in, *el-Mevâkıf*'ın ilk şekli veya taslağı olduğunu söylemiştir.⁹¹

Söz konusu eserlerin yazma nüshalarında yaptığımız inceleme sonucunda *Cevâhîr-i'l-kelâm*'ın *el-Mevâkıf*'tan önce telif edildiğini gösteren başka bir delil daha tespit edilmiştir. Bu delil, İcî'nin kendi el yazısıyla kaleme aldığı ve 753/1352 yılında tamamladığı *el-Mevâkıf* nüshasının dibâcesinde, Emîr Cemâleddin Ebû İshak'a yaptığı ithaftır.⁹² İcî'nin kendi hattıyla yazdığı *el-Mevâkıf* nüshasını geç tarihte vefat eden Cemâleddin Ebû İshak'a ithaf etmesi, bu eserin daha sonra telif edildiğine işaret etmektedir.

Bu görüşü destekleyen bir diğer kanıt ise araştırmalarımız sırasında rastladığımız *Cevâhîr-i'l-kelâm*'ın bilinen en eski nüshasına ilişkin bilgilerdir. Bu nüsha 738/1337 yılında İcî'nin öğrencisi tarafından yazılmıştır ve müellifin nüshasıyla mukabele

89 Bkz. Görgün, "İcî, Adudüddin", 32-33, 65-67; Rıza Kurtuluş, "İncülular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22, 280-281.

90 Bocrurdi, Kâzım Mûsâvî, *Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, zir-i nazar: Kâzım Mûsâvî Bocrurdi, (Tahran: Merkez-i Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, 1993/1372 hş), 5, 161-165.

91 Bkz. Görgün, "İcî, Adudüddin", 65-67; Yusuf Şevki Yavuz, "*Cevâhîr-i'l-Kelâm*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7, 432-433; Mustafa Sinanoğlu, "*el-Mevâkıf*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29, 422-424.

92 Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşuşlar, 861), 2b.

edilmiştir. Bu nüshanın mukaddimesinde Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e ithaf bulunmaktadır.⁹³ Ferağ kaydı şu şekildedir: "Hizmetkâr Kütübü'l-Mûznî tarafından Cemâziye'l-evvel'in sonlarında, 738 yılında yazıldı".⁹⁴ *Cevâhirü'l-kelâm*'ın 738 yılında istinsah edilen bir nüshasının olması, bu eserin telif zamanının bu tarihten önce olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla *Cevâhir*'i vezir Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e ithaf etmesi muhtemel ve makul olandır. Zira Gıyâseddin Muhammed 736/1335 yılında idam edilmiştir.

Eserlerin telif önceliğiyle ilgili ileri sürülen delillere bakıldığında bu iki görüş arasında tercih yapmanın kolay olmadığı görülmektedir. Îcî'nin öğrencisi Şemsüddin Tebrîzî'nin *Cevâhirü'l-kelâm* üzerine yazdığı şerhte ilk görüşü destekleyen güçlü bir kanıt bulunsa da *el-Mevâkıf*'in bize ulaşan müellif nüshası ve bu nüshanın mukaddimesinde Cemâleddin Ebû İshak'a ithaf bulunması, ikinci görüşü destekleyen güçlü bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *Cevâhirü'l-kelâm*'ın bazı nüshalarının istinsah tarihinin *el-Mevâkıf*'a nazaran daha erken tarihli olması da bu durumu teyit etmektedir.

2. 3. Üçüncü Görüş: Şemseddin el-Kirmânî'nin Alternatif Görüşü

Her iki eserin ve şerhlerinin yazma nüshalarını detaylı bir şekilde incelediğimizde iki görüş arasında uzlaşma sağlayan ve konuya mantıklı bir çözüm getiren ismin, Îcî'nin öğrencisi ve *el-Mevâkıf*'in ilk şârihi Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384) olduğu kanaatindeyiz. Kirmânî, *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserini Îcî daha hayattayken yazmaya başlamış ve 757'de tamamlamıştır. Kirmânî, bu şerhin mukaddimesinde Îcî'nin *el-Mevâkıf*'in "halku'l-a'mâl" meselesine kadar olan kısmını yazdığını, ardından yirmi yıl boyunca bu çalışması üzerine kalem oynatmadığını, uzun bir aradan sonra da kitabı tamamlamak ve tamamen gözden geçirmek için yarım bıraktığı eserine geri döndüğünü belirtir.⁹⁵ Kirmânî'nin konuya dair ifadesi şu şekildedir:

93 Îcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (III. Ahmed, 1801), 1b.

94 Îcî, *Cevâhirü'l-kelâm* (III. Ahmed, 1801), 49b.

95 Kirmânî'nin, *el-Mevâkıf*'in iki versiyonu olduğuna dair görüşüne iki güncel çalışmada temas edilmiştir. Bkz. Pourjavady, "The Legacy of 'Aḡud al-Dīn al-Ījī", 353-355; Bilal Taşkın ve Muhammet Emin Efe, "Muhaddis Bir Kelâmcı: Şemseddin el-Kirmânî ve el-Mevâkıf Şerhi (Bilgi ve Nazar Bahsi Özeline Bir Değerlendirme)", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1(2022): 99.

“Bil ki Üstat önce bu kitabı ‘Halku’l-a‘mâl’ meselesine kadar yazmış, ardından da yazımına yirmi yıl boyunca ara verdiği bu kitabını tamamlamak amacıyla geri dönmüştür. Bu kitabı beğenenler, bu ara zamanda kitap tashih edilmeden önce istinsah işine giriştiler. Kitabı temize aktarılmış ve gözden geçirilmiş bir şekilde yazılmadan önce istinsah ettikleri için, bu yazmalar arasında çok sayıda değişiklik, bozulma, hata ve tahrifler oldu. Bunlar derin alimlerin belirsiz ifadelerinden değil sadece müstensihlerin dikkatsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, kitabın tamamlanan kısmında, başlangıçtaki hatalar bulunmamaktadır. Eserin şerhlerinde metnin lafzına yöneltilen itirazlarda musannifin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Aksine müstensihlerin müsvedde nüshaları esas alışı ile dikkatsiz ve kötü bir şekilde istinsah etmelerinden kaynaklanmaktadır.”⁹⁶

Kirmânî'nin ifadesinden açık bir şekilde anlaşılıyor ki, Îcî *el-Mevâkıf*'ı iki kez yazmıştır. İlkinde, eseri yazmaya başlayarak “halku’l-a‘mâl” meselesine kadar yani “Eğer kulun fiillerinde özgürlük olmasaydı teklif iptal edilirdi”⁹⁷ sözüne kadar gelmiştir. Bu konu, kitabın beşinci mevkıf (ilahiyat), altıncı mersad, birinci maksat başlığında yer almaktadır.⁹⁸ Bu bakımdan konunun kitabın neredeyse sonlarında bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu konudan sonra bir “mersad” daha bulunmakta ve ardından *el-Mevâkıf*'in son bölümü olan “altıncı mevkıf” (sem'iyat) gelmektedir. Îcî yirmi yıl sonra, eseri baştan itibaren kaleme alarak tamamlamış ve daha önce yazdığı kısımları da gözden geçirerek düzeltmiş ve böylece *el-Mevâkıf*'in ikinci versiyonu ortaya çıkmıştır.

Kirmânî, bu iddiasını şerhin içerisinde bir kez daha tekrar ederek vurgulamaktadır. O, “halku’l-a‘mâl” meselesinin sonunda detaylı bir açıklama yaparak, bu metnin çoğu nüshalarında *el-Mevâkıf*'in son bölümü olduğunu ifade etmektedir. Yirmi yıldan daha fazla bir süre geçtikten sonra Îcî'nin bu kısmı tamamladığını şu ifadeleriyle belirtmektedir:

“Ve bil ki; bu, kitabın mevcut olan çoğu nüshalarına göre son bölümdür. Bunun sebebi, yazımının sekizinci yüzyılın dördüncü on yılında kaleme alınmış olması, aynı yüzyılın altıncı on yılına kadar ara vermiş olmasıdır. Kitabın yazımına ve kalan kısımların tamamlanmasına yirmi yıldan fazla ara verdikten sonra tekrar başlamıştır. Allah, onu dinin ve ehl-i dinin yardımcısı, İslam'ın ve müslümanların destekçisi olarak var etsin/yaşaıtsın.”⁹⁹

96 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 3a.

97 Îcî, *el-Mevâkıf*, 314; Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 334a.

98 Îcî, *el-Mevâkıf*, 314. Kirmânî'nin ifadesine göre *el-Mevâkıf*'in birinci versiyonu burada bitiyor.

99 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 334a.

واعلم أنَّ هذا آخر ما يوجد من هذا الكتاب بحسب أكثر النسخ المشهورة في الأطراف، والسبب فيه أنَّ تصنيفه إلى هاهنا صدر منه في سني العشر الرابع من المائة الثامنة فاتفق له فترة إلى العشر السادس منها، ثم شرع في تأليفه بما بينهما من عشرين سنة وأكثر حتى كمل الباقي، أبقاء الله اعتضاداً للدين وذويه، واستظهاراً للإسلام وأهاليه.

Kirmânî'nin yukarıdaki ifadesi, *el-Mevâkıf*'ın birinci versiyonunun 730 ile 739 yılları arasında yazıldığını göstermektedir. Yine Kirmânî'nin ifadesinden hareketle *el-Mevâkıf*'ın ikinci (mübeyyeza) versiyonunun 750 ile 759 yılları arasında telif edildiği anlaşılmaktadır. *el-Mevâkıf*'ın 753 yılında İcî'nin kendi el yazısıyla yazdığı nüshası, ikinci versiyona ait bir nüsha olduğunu ve bunun 750-753/1349-1352 yılları arasında tamamlandığını göstermektedir. Kirmânî'nin bu aktardıklarına bakarak *el-Mevâkıf*'ın birinci versiyonunun bu tarihten en az yirmi yıl önce, yani 730-733 yılları arasında yazıldığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Hamdullah el-Müstevfî'nin (ö. 740/1340'tan sonra) 730/1330 yılında tamamladığı belirtilen¹⁰⁰ *Târîh-i Güzîde* adlı eserinde İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*, *el-Mevâkıf* ve *el-Fevâ'idü'l-Gyâsiyye* adlı eserlerinin olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla Hamdullah el-Müstevfî'nin verdiği bu bilgiye göre hem *el-Mevâkıf*'ın hem de diğer iki eserin 730'dan önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı 734'te telif ettiği sarıh bir şekilde belirtilmiştir.¹⁰² Buradan hareketle Hamdullah el-Müstevfî'nin verdiği bilgilerin kuvvetli olmadığını söyleyebiliriz. Nihai tahlilde elimizde bulunan verilere göre *el-Mevâkıf*'ın birinci versiyonunun 730-733 yılları arasında yazıldığı bilgisinin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Kirmânî'nin *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinde iki farklı yerde geçen açıklamalarından ilk görüşün doğru olduğunu çıkarsayabiliriz. Yani İcî ilk olarak *el-Mevâkıf*'ı kaleme almış, akabinde onu özetleyerek ve sem'iyât bahsini ekleyerek buna *Cevâhirü'l-kelâm* adını vermiştir. Daha sonra *el-Mevâkıf*'ı gözden geçirerek ve tamamlayarak ikinci versiyonu ortaya çıkarmıştır. Bu ikinci versiyonu temsil eden müellif nüshalarından biri elimizde olup ferağ kaydı 753 yılına aittir. Kirmânî'nin ifadesinden hareketle, *el-Mevâkıf*'ın ilk versiyonunun yazım tarihi 730-733 arasına denk gelmektedir. *Cevâhirü'l-kelâm*'ın yazım tarihinin ise vezir Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'in vefatından önce, yani 736/1335 yılından önce olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *el-Mevâkıf*'ın ilk versiyonuyla *Cevâhirü'l-kelâm*'ın telifinin kesin olarak sona erdiğini bildiğimiz tarih arasında en az üç yıl bulunmaktadır. Bu da *el-Mevâkıf*'ın özetlenmesi için makul bir süredir.

100 Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 8; Abdülkerim Özeydin, "Târîh-i Güzîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40, 82-83.

101 Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 808.

102 İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ el-Usûlî* (Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett, 808H), 215b; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2, 1853; Tuncay Başoğlu, "Müteahhir Dönem Fıkıh Usulünde Adudüddin el-İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı", *İslâm İlmi ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 431-432.

Kirmânî'nin görüşü, *el-Mevâkıf*'in ikinci versiyonunun (mübeyyeze) Ebû İshak'a (ö. 758/1357) ithaf edilme sebebine de açıklık getirmektedir. Zira İcî Şîraz'da onun himayesinde kalmıştır. Buna ek olarak, *el-Mevâkıf*'in müellif nüshasının Şîraz'da tamamlanmış, bu nüshanın ferağ kaydında İcî'nin kendi el yazısıyla ifade edilmiştir. Kirmânî'nin bu yorumu *Cevâhir*'in erken tarihte yazılan nüshalarının varlığını da açıklamaktadır. Zira incelediğimiz en eski *Cevâhir* nüshası 738 yılında tamamlanmıştır. *el-Mevâkıf*'in ulaştığımız müellif nüshası ise 753 yılında yazılmıştır. Buradan *el-Mevâkıf*'in mevcut nüshalarının ikinci ve tam versiyonundan çoğaltıldığı anlaşılmaktadır. Zira *el-Mevâkıf*'in birinci versiyonu eksik olduğu için doğal olarak bu versiyonundan nüshalar pek çoğaltılmamıştır.

3. *el-Mevâkıf*'in Versiyonları ve Müellif Nüshası

Önceki başlıkta ifade edildiği üzere *el-Mevâkıf*'in iki ana versiyonu bulunmaktadır. Birincisi, yaklaşık olarak 730/1330 yılı civarında kaleme alınan ve eksik kalan ilk versiyon, ikincisi ise 750-753/1349-1352 yılları arasında yazılan tam ve ikinci versiyondur. Bunu *el-Mevâkıf*'in tam bir nüshasının sonunda İcî'nin el yazısıyla kaleme alınan ve 753 yılında tamamlanan bir ferağ kaydı desteklemektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar koleksiyonunda 861 demirbaş numarası ile kayıtlı olan bu nüshanın kenarında bazı düzeltme ve değişiklikler bulunmaktadır.

Öte yandan, İcî'nin *el-Mevâkıf*'inin iki versiyonu olduğunu söyleyen Kirmânî'nin *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserini incelediğimizde, İcî'nin *el-Mevâkıf* metnini birçok yerde düzelttiğini görüyoruz. Kirmânî, elinde bulunan çeşitli nüshaları karşılaştırdığını belirtmiştir. Bu düzeltmeleri müellifin nüshasıyla mukayese ettiğimizde, yer yer uyuşmazlıkların olduğu görülmektedir. Bu durum bu nüshanın İcî'ye aidiyeti meselesini ve birkaç soruyu gündeme getirir: Elimizde bulunan müellif nüshası *el-Mevâkıf*'in nihai versiyonu mudur? Kirmânî bu müellif nüshasını görmüş müdür? Halihazırda müellifin bize ulaşmayan başka bir nüshası veya eserin nihai versiyonu var mıdır?

İlk olarak Topkapı nüshasının İcî'ye ait olup olmadığını doğrulamaya çalışacağız. Ardından Kirmânî'nin *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserindeki *el-Mevâkıf*'in düzeltmelerini analiz ederek *el-Mevâkıf*'in kaç versiyonunun olduğunu ve nihai versiyonunu tespit etmeye çalışacağız. Son olarak da Kirmânî'nin şerhinde yer alan *el-Mevâkıf* metninin tashihini ve bu metnin müellif nüshasını ele alacağız. Bununla birlikte daha önce de bahsetmiş olduğumuz tashih edilmiş *el-Mevâkıf* nüshası ile Cürcânî'nin şerhini yazarken kullanmış olduğu nüsha veya nüshaları farklılıkları açısından değerlendireceğiz.

3. 1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan Nüshanın Müellife Aidiyeti

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar koleksiyonunda, 861 demirbaş numarasıyla kayıtlı *el-Mevâkıf* nüshası, İcî'nin kendi el yazısıyla yazıldığını gösteren çeşitli delilleri barındırmaktadır. Bunlardan en önemlisi nüshanın ferağ kaydındaki müellifin ifadeleridir:

“Bu kitap, Allah'ın rahmetine ve mağfiretine muhtaç olan zayıf kul Abdurrahman b. Ahmed b. Abdi'l-Gaffar tarafından tahrir edildi. O, Adud el-İcî es-Siddikî olarak bilinir. Allah, onun günahlarını bağışlasın ve kusurlarını örtsün. Bu kitap, yedi yüz elli üç yılında tamamlandı. Tamamlanması Cemâziye'l-âhir'in ilk günlerinde Dari'l-Mülk, Şiraz şehrinde gerçekleşti. Allah bu şehri felaketlerden korusun; adalet, refah ve iyilikle nimetlendirsın.”¹⁰³

Nüshanın müellife aidiyetini teyit eden diğer bir husus ise zahriye sayfasında yer alan “ilahiyat ilmine dair *el-Mevâkıf* kitabı yazarının el yazısıyladır”¹⁰⁴ ifadesidir. Bazen müstensihler müellifin telif kaydını olduğu gibi kopyaladıklarından ve sonrasında kendilerine ait istinsah kaydını yazmadıklarından dolayı veya zahriye sayfasında nüshanın müellif hatıyla kaleme alındığını belirterek onu değerli göstermek istediklerinden bu tarz nüshalar müellif nüshası zannedilebilir. Bu durumda nüshanın müellife aidiyetini desteklemek için ilave kanıtlara ihtiyaç bulunmaktadır. Nüshanın müellife aidiyetini teyit etmek için başvurulacak yollardan biri, nüshadaki hattın müellife ait olduğu bilinen başka hatlarla benzerliğini tespit etmektir. İcî'ye nispet edilen diğer bir müellif hattı, Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Lübâbü'l-Erba'în* adlı eserinin bir nüshasının sonunda bulunan¹⁰⁵ ve İcî'nin kendi el yazısıyla öğrencisi Sadruddin el-Hamevî (ö. 739/1338) için yazdığı icazet metnidir. *el-Mevâkıf*'in müellif hattı olduğu ifade edilen nüshası ile bu icazetin hattını karşılaştırdığımızda aralarında belirgin bir benzerlik olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, söz konusu icazetin ve elimizdeki müellif nüshasının İcî tarafından yazıldığını söyleyebiliriz.

Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserinde *el-Mevâkıf* nüshasının İcî'nin el yazısıyla yazıldığını destekleyen delillerden bazıları şunlardır:

103 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 143b.

104 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), Zahriye.

105 Sirâceddin el-Urmevî, *Lübâbü'l-Erba'în* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1252), 82b.

1. Cürcânî *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta şunu belirtir: “Sonra müellif, el yazısıyla yazdığı kitabına şu ifadeyi ekledi: ‘Aksi takdirde, eğer bunun mümkün olduğunu şart koşarsak’”.¹⁰⁶ Müellif nüshasını incelediğimizde, derkenarda “Aksi takdirde, eğer bunun mümkün olduğunu şart koşarsak”¹⁰⁷ ifadesinin sonunda “sahha” kaydıyla bir ilave yapıldığını görüyoruz. Yani Cürcânî'nin işaret ettiği gibi bu ibare metne eklenmiştir.

2. Başka bir örnekte Cürcânî şunları belirtir: “(Anlaştılar/İttefekû) ve yazarın nüshasında: **Onayladılar/Esbetû**”.¹⁰⁸ Yazarın nüshasını incelediğimizde, bunun Cürcânî'nin belirttiği gibi “Onayladılar/Esbetû” olarak yazıldığını görüyoruz.¹⁰⁹

3. Başka bir bağlamda Cürcânî şu ifadeleri kullanır: “Bil ki, müellifin el yazısıyla yazılmış nüshasındaki metin ‘el-munfasıl’ olarak geçiyordu, ancak kendi el yazısıyla bunu ‘el-muttasıl’ olarak değiştirdi”.¹¹⁰ Müellif nüshasını incelediğimizde, Cürcânî'nin bahsettiği değişikliğin yapıldığını görmekteyiz.¹¹¹

Bu üç yerde, Cürcânî açıkça bu nüshanın İcî'nin el yazısıyla yazıldığını belirtir. Başka yerlerde Cürcânî, bu nüshanın asıl versiyon olduğunu belirterek şu yolda açıklamalarda bulunur:

1. “(Onları nitelikli kıldı), asıl nüshasında: onu nitelikli kıldı”.¹¹² Müellifin nüshasını incelediğimizde ifadenin “onu nitelikli kıldı”¹¹³ olduğunu görüyoruz.

2. Başka bir yerde, Cürcânî şunu belirtir: “Bil ki, asıl nüshasında ve birçok nüshada şu şekilde geçer: (dördüncü cisimdir) Müellif, bunu mekânın yüzey olmasının imkânsızlığını gösteren gerekçelerin dördüncüsü yapmıştır. Doğru olan ise bizim de açıkladığımız gibi bunun üçüncü gerekçenin tetimmesinden olmasıdır”.¹¹⁴ Müellif nüshasına baktığımızda ifadenin tam olarak Cürcânî'nin belirttiği şekilde olduğunu görüyoruz.¹¹⁵

106 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1, 267-277.

107 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 10b.

108 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5, 4.

109 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 30a.

110 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5, 61.

111 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 33a.

112 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1, 10.

113 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 1b.

114 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5, 136.

115 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 37a.

3. Diğer bir yerde Cürcânî şu ifadeleri kullanır: “(ve güneş tutulması) bu ifade, eserin asıl nüshasında bulunmaktadır. Bu nedenle müellif İbnü'l-Heysem'in sözlerini nakletti, ancak tutulma kelimesinin üzerini kalemle çizdi”.¹¹⁶ Müellifin nüshasının incelediğimizde, “tutulma” kelimesinin üzerinde bir çizgi buluyoruz.¹¹⁷

el-Mevâkıf'ın bu nüshasının İcî'nin el yazısıyla yazıldığını doğrulayan diğer bir delil *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın Hayâlî (ö. 875/1470) tarafından yazılmış nüshasının derkenarında Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) nispet edilen notlardır. Bu notlardan Teftâzânî'nin İcî'nin el yazısıyla yazdığı nüshayı gördüğü anlaşılmaktadır. *Şerhu'l-Mevâkıf*'taki ifade şu şekildedir: (وهو غني) عن (أن يباهي) غيره ويفآخره، (وأجل) من (أن يباهي).¹¹⁸

Söz konusu nüshanın derkenarındaki not ise şu şekildedir:

وفي خط المصنف: «أغني أن يباهي» بفتح الهاء، «وأجل أن يباهي» بكسر الهاء. نُقِلَ من خط العلامة التفتازاني.¹¹⁹

ve bu notun altında. “وهو غني (نسخة) من خط المصنف، كذا بخط العلامة التفتازاني.” cümlesi yer almaktadır. Burada Teftâzânî, İcî'nin el yazısıyla yazılan ibarenin “zengin” olduğunu açıkça belirtmektedir. Elimizde bulunan müellif nüshasını incelediğimizde, ifadenin tam olarak belirtildiği gibi olduğunu görüyoruz.¹²⁰

Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*'ın hal bahsinde “Asıl nüshanın belirttiğine göre İcî şöyle der”¹²¹ diyerek zikrettiği meselenin müellif nüshasında bulunduğu görüyoruz.¹²²

Bütün bu veriler, *el-Mevâkıf*'ın bu nüshasının İcî'nin el yazısıyla yazılmış olduğunu teyit etmektedir.

3. 2. Kirmânî'nin *el-Mevâkıf* Metni Üzerindeki Tashihlerinin Analizi ve *el-Mevâkıf*'ın Versiyonları

Kirmânî'nin şerhindeki *el-Mevâkıf*'a ilişkin tashihlerin analiz edilmesi, *el-Mevâkıf*'ın versiyonlarını belirlemeye ve nihai şeklini tespit etmeye yönelik önemli bilgiler sun-

116 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 7, 134.

117 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 70a.

118 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1, 30.

119 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, 839), 5a.

120 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 2b.

121 Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd fi 'ilmi'l-kelâm* (Pakistan: Dâru'l-Maarifi'n-Numaniyye, 1401/1981), 1, 90-91.

122 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 17b-18a.

maktadır. Kirmânî, *el-Kevâşif* şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinde birçok yerde *el-Mevâkıf*'in yazma nüshaları arasındaki farklılıklara değinir ve farklar arasındaki tercih metodunu şerhin mukaddimesinde açıklar. O, ya kendi elinde bulunan nüshalara dayanarak veya doğrudan hocası İcî'ye sorarak metin üzerinde düzeltmeler yaptığını ifade eder. Nitekim Kirmânî, şerhini İcî hayattayken yazmaya başladığını ve *el-Mevâkıf*'ı hocası-na okuyarak nüshasını tashih ettiğini belirtmiştir.

Kirmânî şerhin girişinde, *el-Mevâkıf*'ın yazma nüshaları arasındaki farklılıkların sebebinin ve nüshalar arasındaki tercih metodunu şu ifadelerle izah etmektedir:

“Bil ki Üstat önce bu kitabı ‘Halku'l-a'mâl’ meselesine kadar yazmış, ardından da yazımına yirmi yıl ara verdiği bu kitabını tamamlamak amacıyla geri dönmüştür. Bu kitabı beğenenler, bu süre boyunca kitap tashih edilmeden önce istinsah işine giriştiler. Kitabı, temize aktarılmış ve gözden geçirilmiş bir şekilde yazılmadan önce istinsah ettikleri için yazmalar arasında çok fazla değişiklik, bozulma, hata ve tahrifler oldu. Bunlar derin alimlerin belirsiz ifadelerinden değil sadece müstensihlerin dikkatsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, kitabın tamamlanan kısmında, başlangıçta bulunan hatalar yer almamaktadır. Eserin şerhlerinde metnin lafzına yöneltilen itirazlarda musannifin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Aksine bunlar, müstensihlerin müsvedde nüshaları esas alışı ile dikkatsiz ve kötü bir şekilde istinsah etmelerinden kaynaklanmaktadır... İfadeleri ya onun hattından aktararak -zira bende ilk versiyonun müsveddesi bulunmakta olup metnin kalan kısmı tamamlanırken müellifin yanındaydım- ya da müellife direkt sorarak düzeltmeye çabaladım. Çünkü bu şerhi kendisi vefat etmeden önce yazmaya muvaffak oldum. Ne var ki altıncı mevkıfa başlarken müellif vefat etti ve kalan kısmı o öldükten sonra tamamladım. Allah onu rahmetiyle mükâfatlandırsın.”¹²³

123 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 3a-3b.

«اعلم أنَّ الأستاذ سُوِّد أولاً هذا الكتاب إلى مسألة خلق الأعمال، ثم بعد تركه عشرين سنة لفترات الزمان تصدى للإكمال، والمحصلون لشغفهم به وشغفهم له استنسخوه في زمان ذلك الإعراض قبل التصحيح، واشتغلوا به قبل النقل إلى البياض والتنقيح، فلهاذا وقع في النسخ منها اختلافات كثيرة، وتصحيف وغلط واختلالات غزيرة، وتحريف وشطط، وليس ذلك إلا من سهو الناسخين، لا من تزلزل العلماء الراسخين، ولأجله لم يوجد في القدر المؤلف إكمالاً مثل ما وقع مما سلف أو لا إخلالاً، فكل ما يورد في شرحه من الاعتراضات بحسب اللفظ فليس شيء منه على المصنف وتعللاته؛ بل على الناقل من السواد وسوء نقلاته، وما تطرَّقَ إليه الضعف من طرف المعنى فيه فهو على ما ينقله عن الغير وما يدانيه؛ إذ تصوراته الخاصة ليست إلا مصححة، وتصرفاته المختصة لا يوجد إلا منقحة، لا أقول إنه واجب العصمة مما يقع للبشر؛ لكن هذا الحكم إنما هو على سبيل الأغلب والأكبر، وإنني سعيت في تصحيح اللفظ إما نقلاً عن خطه إذ حصل عندي مسودة الأول، وكنت ملازماً عند تأليف القدر المكمل، وإما استكشافاً منه؛ إذ قد ساعدني التوفيق على الاشتغال بهذا التعليق قبل انتقاله إلى دار الأنس وارتحاله إلى جوار القدس، اللهم إلا من مفاتيح الموقف السادس إلى آخره، فإني أكملته بعد الابتلاء بهجره، جزاه الله خير ما يعطي أحداً من أجره».

Bu parçadan anlaşıldığı üzere Kirmânî, İcî'nin el yazısıyla yazılan ve *el-Mevâkıf*'in ilk eksik versiyonunu temsil eden nüshayı görmüştür.¹²⁴ Ayrıca İcî, *el-Mevâkıf*'ı tamamlarken Kirmânî onun yanında bulunmuş ve şerhini kaleme alırken zaman zaman İcî'yle müzakere etmiştir.¹²⁵ Ancak Kirmânî tam olan ve üzerinde düzeltmeler ve eklemeler bulunan ikinci versiyonu temsil eden müellif nüshasına (Koğuşlar, 861) açıkça atıfta bulunmamış ve şerhinde nüsha farklılıklarını zikrederken bu nüshaya değinmemiştir. Dolayısıyla bu nüshanın Kirmânî'nin elinde bulunmadığı kanaatindeyiz. Nitekim şu hususlar da bu kanaatimizi desteklemektedir:

Kirmânî, *el-Mevâkıf* metninin nüshaları arasında farklılıkları ve bu nüshaların durumlarını titizlikle sunar. Şayet elimizde bulunan müellif nüshası kendisinde olsaydı, bundan mutlaka bahseder ve onun müellif nüshası olduğunu özellikle vurgulardı. Yine Kirmânî, şerhinde bir düzeltme esnasında şunu belirtmiştir:

“Bilindiği gibi, nüshalarda geçen ‘eş-Şeyh’ kelimesi ‘el-Mesîhî’ kelimesinden bir tashîftir (bozulma).¹²⁶ Zira beslenmenin dört olduğunu iddia eden el-Mesîhî’dir. Bu, akıl yürütme yoluyla tercihimdir. Ancak rivayete göre, tashih edilmiş nüshaların en doğrusu olan ondan (İcî’den) duyduğum nüshamda ‘el-Mesîhî’ şeklinde geçmektedir.”¹²⁷

Elimizde bulunan müellif nüshasındaki ifade ise şu şekildedir: “İbn Sînâ dedi ki: Gâziye dörttür.”¹²⁸ Bu nüshada ifade “İbn Sînâ” şeklindedir. Ancak Kirmânî bu ifadeye atıfta bulunmaz. Eğer bu nüshayı incelemiş olsaydı şerhinde zikrederdi. Ayrıca Kirmânî'nin “‘eş-Şeyh’ kelimesi ‘el-Mesîhî’ kelimesinden bir tashîftir” ifadesi, onun bu nüshayı görmediğini doğrular; çünkü müellif nüshasında bu ifade İbn Sînâ şeklindedir. Ayrıca “İbn Sînâ” ve “Mesîhî” kelimeleri arasında tashîf gerçekleşmez. Bununla birlikte Kirmânî'nin “düzeltilmiş nüshaların en doğrusu ondan (İcî’den) duyduğum nüsham” ifadesi, onun elimizdeki *el-Mevâkıf*'in müellif nüshasına sahip olmadığını gösterir. Zira bu nüsha tam nüsha olup *el-Mevâkıf*'in ikinci versiyonu olarak kabul edilir. Eğer bu nüsha elinde olsaydı veya onun varlığından haberdar olsaydı bundan açıkça bahsederdi. Bunun yerine, kendi nüshasını müellife okunmuş ve tashih edil-

124 Kirmânî bunu başka yerde de vurgulamaktadır, Bkz. *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 229a, 280b, 289b.

125 Kirmânî, şerhinde *el-Mevâkıf*'in bazı meselelerini İcî'yle müzakere ettiğine işaret etmektedir. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Şehid Ali Paşa, 1684), 163b.

126 Burada eş-Şeyh İbn Sînâ'dır, el-Mesîhî ise tabip ve filozof olan Ebû Sehl el-Mesîhî'dir (ö. 401/1010).

127 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 261b-262a.

128 İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 76a.

miş olarak nitelemiştir. Nitekim başka bir yerde şunu söyler: “Ona okuduğum nüshamda”.¹²⁹ Bu ifade, Kirmânî'nin sahip olduğu başkası tarafından yazılmış *el-Mevâkıf* nüshasını İcî'ye okuduğunu ve metni ona okurken düzelttiğini gösterir.¹³⁰

Kirmânî'nin şerhinde *el-Mevâkıf*'ın farklı nüsha türlerinden bahsedilmektedir. Bunlara bazen “müsvedde müellif nüshasında”, “yeni nüshada” veya “düzeltilmiş nüshada” bazen de esas alıp güvendiği kendi nüshasını belirtmek için kullandığı “en doğru düzeltilmiş nüsha” ifadeleriyle işarette bulunur. Bu ifadeler Kirmânî'nin elinde birden fazla tashih edilen nüshanın bulunduğunu düşündürmektedir.¹³¹ Nitekim Kirmânî'nin şerhi 757 yılında tamamlanmış ve incelediğimiz *el-Mevâkıf* nüshalarından beş tanesi bu tarihten önce istinsah edilmiştir.¹³²

Yukarıdaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda daha evvel sorduğumuz “*el-Mevâkıf*'ın elimizde bulunan müellif nüshasının dışında düzeltilmiş bir yazma nüshası var mı?” sorusuna cevabımız olumlu olacaktır. Zira hem Kirmânî'nin işaret ettiği tashihler hem de 757 yılında istinsah edilen *el-Mevâkıf*'ın Ayasofya 2375 nüshasının son varağının kenarındaki şu ifade böyle bir nüshanın varlığını destekler: “Müellifin aslından tashih edilen bir nüshayla mukabele edilmiştir”.¹³³ Bu nüsha ileride göreceğimiz üzere müellif nüshasıyla farklılıklar arz etmektedir.

el-Mevâkıf'ın ikinci versiyonunu temsil eden nüshalar arasında 752 yılında istinsah edilmiş bir nüsha bulunmaktadır.¹³⁴ 753 yılında yazılan müellif nüshasından önce yazılmış olan bu nüsha, Kirmânî'nin açıklaması ve mevcut veriler *el-Mevâkıf*'ın ikinci versiyonunu temsil eden birden fazla nüshanın bulunduğu göstermektedir. İcî'nin elimizde bulunan müellif nüshası ikinci versiyonu temsil eden ilk nüsha değildir. Dolayısıyla İcî ikinci versiyonu meydana getirirken ya başka bir nüsha kaleme almış ya da eski versiyonlu nüshasını düzelterek ikmal etmiştir. Bu kanaatimizi şu şekilde delillendirebiliriz:

129 Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 75a.

130 Kirmânî bunu hem şerhin mukaddimesinde hem de kitabın içerisinde birkaç yerde vurgulamıştır. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 3b, 75a, 202b, 261b-262a, 281b.

131 Kirmânî buna şerhinde işaret etmektedir. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Amcazâde Hüseyin, 317), 249b.

132 Bkz. Ek: *el-Mevâkıf*'ın incelediğimiz Yazma Nüshaları. Ayrıca Kirmânî, şerhinde *el-Mevâkıf*'ın nüshalarının yaygın ve meşhur olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâşif* (Şehid Ali Paşa, 1684), 163b.

133 İcî, *el-Mevâkıf* (Ayasofya, 2375), 170a.

134 Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (Tahran Üniversitesi, Hukuk, 306).

1. 752 yılında istinsah edilen Tahran nüshası tam olmakla beraber çok fazla hata ihtiva etmektedir. Bu nüshanın sonundaki kısımlar müellif nüshasıyla mukayese edildiğinde bazı farklılıklar görülmektedir.¹³⁵ Bu nüsha müellif nüshasından daha erken tarihli olduğu için müellif nüshasından istinsah edilmiş olamaz. Tam olduğu için birinci versiyondan istinsah edilmiş de olamaz. Dolayısıyla ikinci versiyonu temsil eden başka bir nüsha olduğunu düşünmekteyiz.

2. Müellif nüshasının titiz bir şekilde kaleme alınmış olması, kenarlarında tashihler ile ilavelerin bulunması ve bazı kelimelerin üzerinin çizilmiş olması bu nüshanın mübeyyeza (temize çekilen) nüsha olduğunu ve gözden geçirildiğini göstermektedir. Ayrıca *el-Mevâkıf*'ın Cemâleddin Ebû İshak'a ithaf edildiğini ve bu nüshanın sonunda Cemâleddin Ebû İshak'ın temellük kaydı olduğunu biliyoruz. Bundan dolayı İcî'nin *el-Mevâkıf*'ı gözden geçirip tamamladıktan sonra eseri yeniden kendi hattıyla kaleme alıp tashih ederek Ebû İshak'a takdim ettiği düşünülmektedir.

3. Ayrıca müellif nüshasının ferağ kaydına göre bu nüsha 753 Cemâziyelâhir'in ilk günlerinde Şîraz'da tamamlanmıştır. *el-Mevâkıf*'ın Ayasofya 2374 nüshası ise Pazar günü, 18 Ramazan 753 tarihinde istinsah edilmiştir. Yani müellif nüshasından yaklaşık üç ay sonra istinsah edilmiştir. Her ne kadar bu süre bir eserin istinsahı için yeterli olsa da aralarındaki bazı farklılıklar bu iki nüshanın birbirinden istinsah edilmediğini göstermektedir.¹³⁶ Dolayısıyla ikinci versiyonu temsil eden ve bilmediğimiz bir nüshanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Nihai tahlilde, şu anda elimizde bulunan müellif nüshasını İcî'nin yazdığını, ancak Kirmânî'nin muhtemelen bu nüshayı bizzat incelemeyi söyleyebiliriz. Ayrıca *el-Mevâkıf*'ın ikinci versiyonunu temsil eden ilk nüshasının söz konusu müellif nüshası olmadığı kanaatindeyiz. Kirmânî'nin ifadelerine göre o, *el-Mevâkıf*'ı İcî'ye okuyup ders esnasında nüshasını düzeltmiştir. Dolayısıyla, müellif nüshası dışında müellif nüshasından daha geç tarihte düzeltilmiş nüshaların da bulunduğunu düşünmekteyiz. Muhtemelen İcî'ye *el-Mevâkıf*'ı okurken öğrencilerin ellerinde kendi

135 Tezyîl bölümünden önce Tahran nüshasında bir ziyade bulunmaktadır. Bkz. İcî, *el-Mevâkıf*, (Koğuşlar, 861), 138b; (Tahran, 306), 136b. *el-Muğiriyye* fırkasında: Tahran nüshasında الناس في ضلال iken müellif nüshasında الناس ضلال şeklindedir. Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 140a; (Tahran, 306), 138a.

136 Tezyîl bölümünden önce Ayasofya, 2374 nüshasında bir ziyade bulunmaktadır. Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 138b; (Ayasofya, 2374), 138a. Yine *el-Muğiriyye* fırkasında: Ayasofya, 2374 nüshasında الناس في ضلال iken müellif nüshasında الناس ضلال şeklindedir. Bkz. İcî, *el-Mevâkıf* (Koğuşlar, 861), 140a; (Ayasofya, 2374), 139b.

nüşhaları bulunuyordu ve ders sırasında hocalarından duyduklarından hareketle nüşhalarını düzeltiyorlardı. Bu nedenle, *el-Mevâkıf* metnini ortaya koyarken yalnızca müellifin nüshasına dayanmak yeterli değildir. Özellikle Kirmânî'nin tashihleri ve diğer tashih görmüş nüshalarla mukabele etmek son derece önem arz etmektedir.

3. 3. Kirmânî ve Cürcânî'nin *el-Mevâkıf* Metninin Tashihleri ile *el-Mevâkıf*'in Müellif Nüshası ve Diğer Nüshayla Karşılaştırılması

Burada Kirmânî'nin *el-Mevâkıf* metnine yaptığı bazı düzeltmeleri, *el-Mevâkıf*'in müellif nüshası, Ayasofya nüshası, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ile birkaç pasaj karşılaştırılmıştır. Bu mukabeleden çıkan notlar makalede ulaştığımız bulguları desteklemiş olup bunlara son sütunda yer verilmiştir.

Kirmânî'nin Tashihleri (Amcazâde Hüseyin, 317)	<i>el-Mevâkıf</i> , (Müellif Nüshası: Koğuşlar, 861),	<i>el-Mevâkıf</i> , (Ayasofya, 2375) ¹³⁷	Cürcânî, <i>Şerhu'l-Mevâkıf</i>	Not
«فعلم أن ما وقع في النسخ بلفظ "الشيخ" تصحيف من لفظة "المسيحي"؛ إذ هو... هذا بحسب الدراية، وأما بحسب الرواية ففي نسختي التي سمعت منها عنه التي هي أم النسخ المصححة بلفظة "المسيحي"». ٢٦٢ و	«وقال ابن سينا: الغاذية أربع، وعد الأربع منها». ٧٦ و	«وقال المسيحي: والغاذية أربع، وعد الأربع منها». ٩٢ و في الهامش: «قال ابن سينا: الغاذية أربع، وعد الهاضمة منها. خ». لكن فوقها عبارة: «الظاهر أنه ليس بصواب». ¹³⁸	«(وقال ابن سينا) بل المسيحي على ما في المباحث (الغاذية أربع)، وعد هذه (الأربع منها)». ١٨٣/٧	Bu not, Kirmânî'nin müellif nüshasını görmediği ihtimalini desteklemektedir. Ayrıca Cürcânî'nin tercih metodunu göstermektedir.
«قوله: (الواحد بالنسبة) زيد في نسختي التي قرأت عليه: "ثم إما أن يكون حاصلا فيه..."». ٧٥ و	Kirmânî'nin tashihindeki bu ilave bulunmamaktadır. 25a.	Kirmânî'nin tashihindeki bu ilave bulunmamaktadır. 32b.	Kirmânî'nin tashihindeki bu ilave bulunmamaktadır. 3/46.	

137 Bu nüshanın sonunda derkenarda şöyle bir ifade yer almaktadır: "Müellifin aslından tashih edilen bir nüshayla mukabele edilmiştir".

138 Bu not, bu nüshanın tashih ve mukabele edildiğini teyit etmektedir.

«قوله: فثبت أن السرعة والبطء لفظ السرعة ههنا من طغيان الآلة؛ بل كلمتي أن والواو أيضا، ولهذا محيت عن المتن عند القراءة على المصنف، فعلى هذا لفظ البطء فاعل ثبت، لا اسم أن.» ٢٠٢ ظ.	«فثبت أن البطء بلا تخلل سكتة.» ٥٧ ظ.	«فثبت أن البطء بلا تخلل سكتة.» ٦٩ ظ.	«فثبت أن السرعة والبطء بلا تخلل سكتات.» ١٣٩, ٣٥٢/٦	Bu ve önceki notlar, Kirmânî'nin <i>el-Mevâkıf</i> 'ı İcî'ye okuduğunu ve nüshasını bu esnada tashih ettiğini göstermektedir.
«وقد أخرج المؤلف من لفظ: «والذي أحسبهم» إلى آخره عن الكتاب، وقال: كلام القوم وإن كان محتملا لأمر لكن ما لم يصرحوا به لا يليق الحمل عليه. وجعله في النسخة الجديدة من الحواشي.» ٤٨ ظ	Kirmânî'nin İcî tarafından yapıldığını söylediği çıkarma ve ekleme işlemi bulunmamaktadır. 17b-18a. Ancak bu paragrafın başında satır arasında, sonunda ise bulunmaktadır. Bu iki kelimeyi, bunlar arasındaki ifadelerin çıkarılacağı şeklinde anlamak mümkündür.	Kirmânî'nin İcî tarafından yapıldığını söylediği çıkarma ve ekleme işlemi bulunmamaktadır. 23b-24a.	Kirmânî'nin İcî tarafından yapıldığını söylediği çıkarma ve ekleme işlemi bulunmamaktadır. 3/2-3. Ancak Cürçânî bu ifadedden sonra şunu söyler: «Müellifin bu pasajı kitabın metninden çıkarttığı söylenmiştir.» 3/3 ¹⁴⁰	Bu not, Kirmânî'nin <i>el-Mevâkıf</i> 'ı İcî'ye okuduğunu ve kendisiyle müzakere ederken nüshasını tashih ettiğini göstermektedir.
«قوله: (قمين) أي جدير، وقد سقط هذا اللفظ عن بعض النسخ ولا بد منه رواية؛ إذ عليه خط المصنف ودرسه ودرأيته؛ إذ لا يخلو تركه عن تمحل في التركيب.» ٨٢ ظ.	«خبير.» ٨٢ و.	«خبير.» ٩٨ ظ.	«خبير.» ٢٢٧/٧	Bu not, Kirmânî'nin <i>el-Mevâkıf</i> 'ı İcî'den işittiğini ve onunla ders yaptığını göstermektedir.
قوله: (في هذه المواضع الثلاثة) ... وقد خط في بعض النسخ المقروءة على المصنف على لفظة (الثلاثة)» ٤٩ ظ.	Kirmânî'nin tashihine uygun olup «الثلاثة» kelimesi bulunmamaktadır. 72b.	Kirmânî'nin tashihine uygun olup «الثلاثة» kelimesi bulunmamaktadır. 87b.	«وفي هذه المواضع الثلاثة» لفظة الثلاثة إما زائدة أو أراد بها ما بين خط الاستواء.» ١٥٢/٧ ¹⁴¹	Müellife okunan birkaç nüsha olduğunu göstermektedir.

139 Cürçânî burada müellif nüshasını değil başka nüshayı tercih etmiş olmalıdır. Muhtemelen burada müellif nüshasına bakmamış ve metni başka nüshadan almıştır.

140 Burada Cürçânî tercih metodunu göstermiştir ve buradan hareketle Kirmânî'nin şerhini görmüş olabileceği düşünülebilir.

141 Buradan Cürçânî'nin müellif nüshasını görmediği anlaşılmaktadır. Muhtemelen burada metni başka nüshadan almıştır.

«قوله: (مكابرة) وجد بعده في نسخة الأصل التي بخط المصنف: "فقد ثبت أن الجسم لا يخلو عن الحوادث..."» وفقد في أكثر النسخ ولا بد منه كما ترى، ولعل تركه لظن الناسخ أنه ليس من المتن لأنه على الحاشية مكتوب في أم الكتاب». ٠٣٨ ظ	<i>el-Mevâkıf</i> 'ın ilk versiyonundan farklıdır. Zira bu ziyade bulunmamaktadır. 82a.	Bu ziyade nüshanın kenarında bulunmaktadır. 98b. ¹⁴²	Bu ziyade bulunmamaktadır. 7/226.	Bu not, Kirmânî'nin <i>el-Mevâkıf</i> 'ın müellif hattıyla yazılan ilk versiyonunu gördüğüne delalet etmektedir.
«وفي نسخة خط المصنف وأكثر النسخ لفظ "دون النظر" مفقود». ٢٨٩ ظ.	<i>el-Mevâkıf</i> 'ın ilk versiyonundan farklıdır. Zira "دون النظر" ifadesi bulunmaktadır. 83b.	<i>el-Mevâkıf</i> 'ın ilk versiyonundan farklıdır. Zira "دون النظر" ifadesi bulunmaktadır. 100b.	<i>el-Mevâkıf</i> 'ın ilk versiyonundan farklıdır. Zira "دون النظر" ifadesi bulunmaktadır. 7/235.	Bu not, Kirmânî'nin <i>el-Mevâkıf</i> 'ın müellif hattıyla yazılan ilk versiyonunu gördüğünü göstermektedir.
«قوله: (والكسوف) أمر الأستاذ بضرب القلم عليه». ٢٤٤ و.	Kirmânî'nin tashihine muvafıktır. «ويبطله ما ذكرنا من أمر <u>الكسوف</u> » من أمر <u>الكسوف</u> ». ٧٠ و.	Kirmânî'nin tashihine muvafıktır. «ويبطله ما ذكرنا من أمر <u>الكسوف</u> ». ٨٤ ظ.	«(والكسوف) وقع هذا اللفظ في نسخة الأصل، ولذلك آخر المصنف كلام ابن الهيثم إلى هذا الموضع؛ لكنه ضرب عليه بالقلم آخرًا؛ إذ لا وجه لصحته». ١٣٤/٧	Cürcânî'nin tercih metodunu göstermektedir. Kirmânî'nin sözünden müellif nüshasını gördüğü anlaşılrsa da yukarıda belirttiğimiz diğer örneklerden hareketle onun bu nüshayı görmediği kanaatindeyiz.
«قوله: (وهذا إنما يتم) دخل عليه من فعل المصنف، وقد زاد في النسخة الجديدة على الكتاب بعد لفظة «التوهم» (وأيضًا فإن الكلام في تلك الحركة المخصوصة لا في مطلق الحركة)». ١٢٧ و	Kirmânî'nin tashihiyle uyumlu olup ilave bulunmaktadır. 38a.	Kirmânî'nin tashihiyle uyumlu olup ilave bulunmaktadır. 47b.	Kirmânî'nin tashihiyle uyumlu olup ilave bulunmaktadır. 5/152-154.	

«وقد زيد في بعض النسخ بعد لفظة «الوضع» للاندماج»... ١٢٣ و	Ziyade bulunmaktadır. 39b.	Ziyade bulunmamaktadır. 49a.	Ziyade metin olarak değil Cürcânî'nin şerhinde geçmektedir. 5/175.
«فعر أنه لا احتياج إلى زيادة لفظة "لا تفریق" بعد الهواء كما في بعض النسخ؛ بل هو زيادة مخلة». ١٢٣ و.	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir, zira "لا" ifadesi bulunmaktadır. 39b.	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir, zira "لا" ifadesi bulunmaktadır. 49a.	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir, zira "لا" ifadesi bulunmaktadır. 5/176.
«فالأولى هي النسخة لم يجعل فيها مسألة الجسم المحفور وجهًا مستقلًا، وكانت فيها بدل لفظة الرابع كلمة واو العطف، كما نقله الإمام في الملخص». ١٢٤ ظ-١٢٥ و	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir. 37a.	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir. 46b.	Kirmânî'nin tashihine muvafık olup müellif nüshasında geçen şekli de işaret etmektedir. 5/136. ¹⁴³
«ولهذا قال بلفظة قيل، فعلم أن ما وقع بلفظة «قلنا» في الدليل الأول سهو القلم، والأولى "قيل" كما في النسخة المصححة. ٣٤ ظ-٤٤ و	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir. 17a.	Kirmânî'nin tashihine muvafıktır. 22b.	Kirmânî'nin tashihine muvafık değildir. 2/193.
			Ayasofya nüshasının tashih gördüğünü desteklemektedir.

Yukarıdaki tablodan hareketle, Cürcânî'nin şerhindeki *el-Mevâkıf* metninin, İcî'nin el yazısıyla yazılmış nüshayla bazı yerlerde tam olarak uyum göstermediği söylenebilir. O, her ne kadar *el-Mevâkıf*'ın müellif nüshasını görmüş ve bu nüshanın İcî tarafından yazıldığını söylemiş olsa da her zaman bu nüshaya başvurmamış, yer yer başka nüshalara müracaat etmiştir. Cürcânî'nin her zaman müellif nüshasına sadık kalmadığı ve doğru metni ortaya koyarken iki farklı yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır: 1) Ya *el-Mevâkıf*'ın müellif nüshasındaki ifadeye asılda geçtiği gibi metin olarak yer verip ardından şerh ederken bu ifadenin doğru olmadığını veya bunu tercih etmediğini belirtip doğrusunu şerhte ortaya koyar. 2) Ya da *el-Mevâkıf*'ın asıl nüshasında geçen ifadeyi zikretmeksizin doğrudan metni düzeltir.

143 Cürcânî bundan sonra şöyle der:

واعلم أن الموجود في نسخة الأصل وكثير من النسخ هكذا: «(الرابع: الجسم إذا حفرنا إلى آخره) فقد جعل هذا وجهًا رابعًا من الوجوه الدالة على استحالة كون المكان هو السطح، والصواب أنه من تمتة الوجه الثالث كما قرناه Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5, 136.

Burada son olarak Îcî'nin zikrettiğimiz kalam eserlerinin telif tarihleri ile *el-Mevâkıf*'ın versiyonlarını kronolojik olarak aşağıdaki tabloda göstermek istiyoruz.

Eser	Telif Tarihi	İthaf Edilen	Nüshaları
<i>el-Mevâkıf</i> 'ın 1. Versiyonu	730/1330 yılı civarı	-	Nüshaları tespit edilememiştir.
<i>Cevâhirü'l-kelâm</i>	736/1335'den önce	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin (ö. 736/1335)	Tespit edilen en eski tarihli nüshası 738/1337
<i>el-Uyûn</i>	749/1348'den önce	-	Tespit edilen en eski tarihli nüshası 749/1348
<i>el-Mevâkıf</i> 'ın 2. Versiyonu	750-753/1349-1352 arası	Cemâleddin Ebû İshak (ö. 758/1357)	Tespit edilen en eski tarihli nüshası 752/1351 Müellif nüshası 753/1352
<i>el-Akâ'idü'l-Adudiyye</i>	756/1355	Yok	
<i>Risâle fî Kelâmillah</i>	?	Yok	

Sonuç

Îcî'nin tespit edebildiğimiz beş kalam eserinin kronolojisini, telif serüvenini ve aralarındaki ilişkiyi ele aldığımız bu makalede sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Öğrencisi İftihârüddin ed-Dâmegânî'nin verdiği bilgiye göre Îcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* adlı eserini, vefatından on iki gün önce kaleme almıştır. Dolayısıyla bu eser Îcî'nin en son telif ettiği eseridir. *Risâle fî Kelâmillah* adlı risalesinin ise telif tarihi tespit edilememiştir.

Îcî'nin, telif tarihinde belirsizliğin olduğu kalam eserleri *el-Mevâkıf*, *Cevâhirü'l-kelâm* ve *el-Uyûn*'dur. Tespitlerimize göre bu üç eser arasında asıl-muhtasar-öz şeklinde organik bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca tertip, başlık ve görüşler bakımından son derece benzemektedirler. Bu üç eserin telif sıralamasının; aralarındaki ilişki, müellifin öğrencilerinin verdiği bilgiler ve incelediğimiz yazma nüshalardan hareketle şu şekilde olduğu kanaatindeyiz: Îcî önce *el-Mevâkıf*'ı yazmaya başlamış, fakat

tamamlamadan bırakmış, sonrasında *el-Mevâkıf*'ın "halku'l-a'mâl" konusuna kadar olan mevcut kısmının bir özetini hazırlamış ve *Cevâhirü'l-kelâm* ismini verdiği yeni kitabına sem'iyât bahsini eklemiştir. Ardından İcî bu eseri de *el-Uyûn* ismini verdiği bir başka çalışmada ihtisar etmiştir. Nitekim *el-Uyûn* ile *Cevâhirü'l-kelâm* arasında son derece benzerlik bulunmaktadır. Uzun bir aradan sonra tekrar *el-Mevâkıf*'a dönen İcî, eserini tamamlamış ve gözden geçirerek eserde çeşitli değişiklikler yapmıştır. *el-Mevâkıf* ve *Cevâhirü'l-kelâm*'ın mahiyeti ve telif kronolojisi hakkında ifade ettiğimiz bu hususlar, İcî'nin öğrencisi olan ve henüz o hayattayken eserini *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf* adıyla ilk defa şerh eden Kirmânî'nin beyanına dayanmaktadır. Ayrıca İcî'nin bir diğer öğrencisi Şemseddîn Tebrîzî'nin *ez-Zehâir fî şerhi'l-Cevâhir* isimli şerhindeki ifadeleri de bu açıklamayı desteklemektedir. Bu iki açıklama, doğrudan İcî'nin öğrencileri ve kitaplarını şerh eden kişiler tarafından dile getirilmesi açısından önemlidir. Kirmânî'nin argümanı, *Cevâhir*'in *el-Mevâkıf*'tan önce yazıldığı iddiasına karşı öne sürülen tek delili de açıklamaktadır. Bu delil, iki kitapta yer alan ithaf çelişkisidir. Kirmânî'nin görüşüne göre, İcî *el-Mevâkıf*'ı geç vefat eden Emîr Ebû İshak'a ithaf etmiştir. Bu ithaf ise *el-Mevâkıf*'ın ikinci versiyonunda yer almaktadır. Ne var ki, *el-Mevâkıf*'ın birinci versiyonu ise bundan çok önce yazılmıştır. Böylelikle görünürdeki çelişki giderilmiş olmaktadır.

el-Mevâkıf'ın versiyonlarına gelince eserin İcî'nin hattıyla yazılan ve ilk versiyonunu temsil eden nüshanın Kirmânî'nin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Maalesef bu nüsha elimizde bulunmamaktadır. İcî, yirmi yıl veya daha fazla bir aranın ardından eseri gözden geçirip tamamlamış ve ikinci tam versiyonu oluşturmuştur. *el-Mevâkıf*'ın ikinci versiyonunu birkaç nüsha temsil etmektedir. Bunlardan birisi eserin ithaf edildiği Ebû İshak'ın temellük kaydının bulunduğu ve 753/1352 tarihli müellifin hattıyla yazılan nüshadır. Bu nüshanın Kirmânî'nin elinde bulunmadığı kanaatindeyiz. Yine 752 tarihinde yazılan ancak içerisinde çok fazla hata barındıran nüsha da bu versiyonu temsil eden nüshalardandır. Aralarındaki bu farklılıktan dolayı ikinci versiyonu temsil eden üçüncü bir nüsha olduğu kanaatindeyiz.

Bununla birlikte ikinci versiyonu temsil eden titiz bir şekilde yazılmış ve tashih görmüş erken tarihli nüshalar da bulunmaktadır. Bu nüshalar müellif nüshasından da farklılıklar arz etmektedir. Dolayısıyla İcî, eserin ikinci versiyonunu kendi el yazısıyla oluşturmuş olsa da kitap üzerindeki tasarruflarını devam ettirmiştir. Nitekim öğrencileriyle *el-Mevâkıf*'ı okumaya ve müzakere etmeye devam etmiş, bu süreçte bazı yerleri değiştirmiş ve düzeltmiştir. Öğrencileri de bu tashihleri nüshalarına aktarmışlardır. Dolayısıyla, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen müellif

nüshasını nihai versiyon olarak düşünmek yanıltıcı olur. Bu nedenle *el-Mevâkıf* metninin nihai versiyonunu ortaya koymak için Kirmânî'nin yaptığı sonraki düzeltmeler başta olmak üzere diğer tashih edilmiş nüshalar da dikkate alınmalıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İcî kalam eserleri arasında herhangi bir atıf yapılmamıştır. Birbiriyle organik ilişki içerisinde olan üç eser başta olmak üzere müellifin kalam eserleri arasında küçük açıklama mahiyetinde olan farklılıkların dışında herhangi köklü bir ihtilaf söz konusu değildir. Dolayısıyla İcî'nin bütün kalam eserleri arasında bir fikir istikrarının olduğunu ve ciddi düşünce farklılığının bulunmadığını söyleyebiliriz.

İcî'nin eserleri üzerine oluşan literatürün ve öğrencilerinin tespitinin daha geniş çalışmalarda ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle de henüz yazma halinde olan İcî'nin *el-Uyûn*, Kirmânî'nin *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf* ve Şems-i Tebrîzî'nin *ez-Zehâir* adlı eserlerinin tahkikli neşirlerinin yapılarak ilim dünyasına kazandırılması, İcî'nin kelami görüşlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı verecektir. Son olarak yazma eserlerin müellifler ve eserlerle ilgili bilinmeyen pek çok hususu aydınlatması bakımından önemli bir kaynak teşkil ettiği; bu sebeple yazma eserler üzerine yapılan çalışmaların arttırılması gerektiği kanaatindeyiz.

Ekler

1. *el-Mevâkıf*'in İncelediğimiz Yazma Nüshaları

	Kütüphane ve Koleksiyon	No	Müstensih	İstinsah tarihi	İthaf Edilen	Notlar
1	Tahran Üniversitesi, Hukuk	306		h. 752		Birinci Mevkîf eksik
2	Topkapı Sarayı Müzesi, Koğuşlar	861	Müellif Hattı	h. 753	Ebû İshak	Tam
3	Süleymaniye, Ayasofya	2374		h. 753	Ebû İshak	Tam
4	Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed	1801	Kutbü'l-Müezzini el-Kazvî	h. 754		Dibâceden yarım sayfa eksik
5	Berlin, Milli Kütüphane	66, 1800		h. 757		İlk varaklar eksik
6	Süleymaniye, Ayasofya	2375	Muhammed b. el-Hasan	h. 757	Ebû İshak	Tam
7	Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa	805	Ali b. Muslih es-Sem'ânî	h. 761		Kitabın mukaddimesi eksik
8	Kütahya, Vahid Paşa	1145	Ali b. Hacı Ahmet el-Hâlidî	h. 763		Dibâce yok
9	Konya, Yusuf Ağa	20		h. 768		Dibâceden yarım sayfa eksik
10	Süleymaniye, Yozgat	245	Zeynüddin b. Şerefe et-Tâlib el-Elevî	h. 775	Ebû İshak	Tam
11	İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi	606		h. 779	Ebû İshak	Tam
12	Fransa Milli Kütüphane	2392	Mahmud b. Muhammed, Yazıcı olarak bilinir	h. 782	Ebû İshak	Tam

13	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa	664		h. 793	Ebû İshak	Tam
14	Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa	806		h. 796	Ebû İshak	Tam
15	Milli Kütüphane, Nevşehir Damad İbrahim Paşa	50 - 200	Cemâlüddin b. Hasan	h. 796	Ebû İshak	Tam
16	Çorum, Hasan Paşa	4052		h. 801		Başı eksik
17	Milli Kütüphane	A 10828		h. 802		Dîbâcenin büyük kısmı eksik
18	Süleymaniye, Fatih	3162		h. 803	Ebû İshak	Tam
19	Hacı Selim Ağa, Hüdai Efendi	902	Pîr Muhammed	h. 804	Ebû İshak	Tam
20	Süleymaniye, Fatih	3158	Mahmud b. Haydar el- Hârezmî	h. 810	Ebû İshak	Tam
21	Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi	815		h. 811	Ebû İshak	Tam
22	Saraybosna Gâzi Hüsrev Bey	1959	Muslihuddin b. Yusuf	h. 828	Ebû İshak	Tam
23	Süleymaniye, Laleli	2451	Muhammed b. Ali el-Menûfî	h. 885		Dîbâceden yarım sayfa eksik
24	Süleymaniye, Fatih	3163		h. 886	Ebû İshak	Tam
25	Kastamonu	1573		h. 903	Ebû İshak	Tam
26	Süleymaniye, Reşid Efendi	339		h. 1020	Ebû İshak	Tam
27	Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa	803	Mustafa b. el-Hâc Abdü'l- Mümin el- Cerrah	h. 1108	Ebû İshak	Tam

28	Çorum, Hasan Paşa	1049		h. 1127	Ebû İshak	Tam
29	Nuruosmaniye Kütüphanesi	2223	Muhammed b. Mustafa	h. 1139	Ebû İshak	Tam
30	El-Mektebetü'l-Ezheriyye	4409	Ali b. Muhammed el-Menûfi eş-Şâfiî	h. 1162	Ebû İshak	Tam
31	Süleymaniye, Halet Efendi	410	Lütfullah er-Rûmî	h. 1170	Ebû İshak	Tam
32	Manisa Akhisar, Zeynelzade	108	Halil b. İbrahim b. Halil	h. 1175	Ebû İshak	Tam
33	Afyon Gedik Ahmet Paşa	03/17861		h. 1195	Ebû İshak	Tam
34	Süleymaniye, Halet Efendi	448		h. 1204	Ebû İshak	Tam, Dîbâce farklı hatta yazılmıştır.
35	Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed	1813			Ebû İshak	Tam
36	Süleymaniye, Carullah	1269			Ebû İshak	Tam
37	Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa	804			Ebû İshak	Tam
38	Süleymaniye, Fatih	3159			Ebû İshak	Tam
39	Süleymaniye, Fatih	3161	Hacı Mahmûd b. Dâvûd		Ebû İshak	Tam
40	Nuruosmaniye Kütüphanesi	2224			Ebû İshak	Tam
41	Konya Yusuf Ağa	6629			Ebû İshak	Tam
42	Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet Hazinesi	862			Ebû İshak	Tam
43	İnebey Kütüphanesi, Haraccioğlu	1263	Davûd Enver ...		Ebû İshak	Tam

44	Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi	1376	Ebû İshak	Tam
45	Çorum Hasan Paşa	938	Ebû İshak	Tam
46	Süleymaniye, Çorlulu Ali Paşa	443	Ebû İshak	Tam, 269-402 arası
47	Süleymaniye, Şehid Ali Paşa	1734		Dibâceden yarım sayfa eksik
48	İnebey Kütüphanesi, Hüseyn Çelebi	607	Ebû İshak	Eksik, Rüyetullah meselesine kadar. 5. Mersad. 5. Mevkûf.
49	Süleymaniye, Fatih	3157	Ebû İshak	Altıncı Mevkûfın ortasından sonrası eksik
50	Süleymaniye, Fatih	3160	Ebû İshak	Dördüncü Mevkûfın sonuna kadar
51	Manisa Akhisar, Zeynelzade	146		Mukaddime eksik, sonunda fırak bölümü yok
52	Ankara, Milli Kütüphane	462		Nüshanın sayfaları karıştırılmış. Başı ve sonu fırak bölümün bir kısmı eksik.

2. *Cevâhirü'l-Kelâm*'ın İncelediğimiz Yazma Nüshaları

Kütüphane ve Koleksiyon	No	Kitabın adı	Müstensih	İstinsah tarihi	İthaf Edilen	Notlar
Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed	1801	<i>Cevâhirü'l-kelâm</i>	Kutbü'l-Müezzini	h. 738	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam. Müellif nüshasıyla mukabele edilmiştir
İran, Milli Melek	1789/1	<i>Kitabü'l-Cevâhir</i>		h. 750	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Beyazıt, Veliyyüddin Efendi	557	<i>Kitabü Cevâhiri'l-kelâm</i>		h. 768	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi	6406	<i>Cevâhiri'l-kelâm, Muhtasarü'l-Mevâkıf</i>	Müderriş Zade, Muhammed Said b. Mustafa	h. 1172	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Atıf Efendi Kütüphanesi	1332	<i>Metnü Cevâhiri'l-Kelâm Muhtasarü'l-Mevâkıf</i>	Müstakim zâde	h. 1175	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam. Halebi'nin <i>Cevâhirü'l-kelâm</i> şerhinden ayırt ederek yazılmıştır
Süleymaniye, Antalya Tekelioğlu	823	<i>Cevâhiri'l-kelâm Muhtasarü'l-Mevâkıf</i>		h. 1184	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Süleymaniye, Ayasofya	2281	<i>Risale Cevâhiri'l-kelâm</i>			Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam. Mukabele edilmiştir
Süleymaniye, Fatih	2924	<i>Cevâhiri'l-kelâm / Muhtasarü'l-Mevâkıf</i>			Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam

Süleymaniye, Halet Efendi	443	<i>Cevâhiri'l- kelâm, Muhtasariü'l- Mevâkıf</i>	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Süleymaniye, Laleli	2171	<i>Cevâhiri'l- kelâm</i>	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
İzmir Milli Kütüphanesi	1162		Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Süleymaniye, Carullah Efendi	1302	<i>Cevâhiri'l- kelâm, Muhtasariü metni'l- Mevâkıf</i>	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Sonundan dört varak kadar eksik
Darü'l- kütübi'l- Mısriyye ¹⁴⁴	820	<i>Muhtasariü'l- Mevâkıf el-Müsemma Cevâhiri'l- kelâm</i>	Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Darü'l- kütübi'l- Mısriyye ¹⁴⁵	59 Tevhid		Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam
Darü'l- kütübi'l- Mısriyye	839 Tevhid		h. 1327 Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin	Tam. Müellifin adı ve <i>el- Mevâkıf</i> 'ın özetini olarak telif edildiği açık olarak geçmektedir ¹⁴⁶

144 Bu nüshanın bilgileri Afifî'nin *Cevâhiriü'l-kelâm* (s. 135) baskısından alınmıştır.

145 Bu nüshanın bilgileri Afifî'nin *Cevâhiriü'l-kelâm* (s. 135) baskısından alınmıştır.

146 Bu nüshanın bilgileri Afifî'nin *Cevâhiriü'l-kelâm* (s. 135) baskısından alınmıştır.

Kaynakça

- 'Alâ' et-Tenbihî, Ali b. Muhammed el-Buhârî. *Şerhu Cevâhiri'l-Kelâm*. Şam: İbn Abidin Kütüphanesi, ry: 1b-103b. Mektebetü'l-Esad.
- Altaş, Eşref. "Adudüddin el-Îcî'nin *Risâle Fî Kelâmıllah* Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî* içinde, ed. Eşref Altaş, 391-408. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l Kur'ânî'l-'azâm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Âmilî, Bahâeddin. *Keşkül*. nşr. Muhammed Abdülkerîm en-Nemrî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Başoğlu, Tuncay, "Müteahhir Dönem Fıkıh Usulünde Adudüddin el-Îcî'nin Şerhü'l-Muhtasar'ı", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî* içinde, ed. Eşref Altaş, 429-476. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Cüneyd-i Şîrâzî, Ebü'l-Kâsım Muînüddîn Cüneyd b. Mahmûd. *Şeddü'l-izâr fî hattî'l-evzâr 'an züvvâri'l-mezâr*. nşr. Muhammed Kazvînî ve İkbâl-i Âştîyânî. Tahran: Çaphane-i Meclis, 1328 hş.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Muhammed Bedreddin en-N'asânî. Mısır: Matba'a'tü's-Sa'âde, 1325/1907.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, 839), 1b-377a.
- ed-Dâmegânî, İftihârüddin Muhammed b. Nasrullah b. Muhammed. *el-Kavâ'idü's-Şemsîyye fî Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudîyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2307, 1b-36b.
- el-Kazvînî, Hamdullah el-Müstevfî. *Târîh-i Güzide*. nşr. Edward G. Browne. Leiden: E.J. Brill: 1910.
- Eroğlu, Muhammed, "İcî, Mu'inüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 414-416. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ermihan, Süleyman. *Adudüddin el-Îcî'nin "Cevâhiri'l-Kelâm" İsimli Eserin Tahkik ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2020.
- Fasî, Abdurrahman b. Abdulkadir b. Ali b. Yusuf. *Şerhu Cevâhiri'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nûruosmaniye, 2163, 1b-252b.
- Gömbeyaz, Kadir. "Molla Fenari'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenari Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler*. ed. Tevfik Yücedoğru, Orhan Ş. Koloğlu, U. Murat Kılavuz ve Kadir Gömbeyaz. 467-524. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- Görgün, Tahsin. "İcî, Adudüddin Kadı Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Rükneddin b. Abdurrahman", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî* içinde, ed. Eşref Altaş, 21-76. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Hâfız-ı Ebrû, Şihâbüddîn Abdullâh b. Lutfillâh b. Abdırreşid-i Bihdâdîni-yi Hâfî. *Zübdetü't-tevârih*. nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî. Tahran: y.y. 1372.
- Halebî el-Medârî, İbrahim. *Silkü'n-nizâm Şerh Cevâhiri'l-keîâm*. nşr. Gulâm Haydar es-Siddiki. Amman: Darü'n-Nûri'l-Mubîn, 2022.

- Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Müsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâl'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. Tahran: İsmâiliyân Kütüphanesi, 1390.
- Hasan Çelebi, Fenârî. *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 1176, 1b-314a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1357, 1b-329b.
- Hocazâde, Muslihuddin Efendi. *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 784, 2a-195a.
- Hüseyin, Âşık. "Mukaddime". *el-Fevâ'idü'l-Gyâsiyye fî 'ulûmî'l-belâğa* içinde, nşr. Âşık Hüseyin, 4-108. Kahire: Darü'l-Kitabi'l-Mısırî, 1412/1991.
- Bocnurdî, Kâzım Mûsâvî, *Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, zir-i nazar: Kâzım Mûsâvî Bocnurdî, Tahran: Merkez-i Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, 1993/1372 hş.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. "el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye", Celâlüddin Devvânî, *Şerhi'l-'Akâ'idü'l-'Adudiyye* içinde, Beyrut: Daru İhyâ'i't-turâsî'l-Arabî, 1437/2016.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. "Kitabu Cevâhirü'l-kelâm Muhtasarü'l-Mevâkıf". thk. Ebü'l-Ala Afîfî, *Mecelletü Külliyyetü'l-Âdâb*, 2/2 (Aralık 1934), 133-243.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Cevâhirü'l-kelâm*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, 1801, 1b-49b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2171, 1b-22a.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ el-Usûlî*. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett, 808H.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Mevâkıf fî 'ilmî'l-kelâm*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Mevâkıf fî 'ilmî'l-kelâm*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, 1801, 51a-231a; İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar, 861, 1b-143b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2374, 1b-143a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2375, 1b-170a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 806, 1b-217a; Bursa: İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, 606, 5b-170b; Tahran: Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Hukuk, 306, 1b-141a.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Tahkikü't-Tefsîr fî Teksîrî't-Tenvîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 135, 1b-659a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa, 134, 1b-369b.
- İcî, Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Uyûn*. Tahran: Milli Melek, 1789, 1-135.
- İcî, Mu'inüddin. *Risâle fî'l-kelâmî'n-nefsî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 752/3, 31a-50b.
- J. van Ess. "Azod-al-Dîn İjî". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 27 Mart 2024. <https://www.iranicaonline.org/articles/azod-al-din-iji>
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin, 317, 1b-499a; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1684, 2a-291a.
- Koca, M. Ali, "Akaid-Kelâm İlişkisi Bağlamında Akaid Literatürünü Okumak: İcî'nin Akaid Risâlesi Örneği". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde, ed. Eşref Altaş, 229-298. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

- Kurtuluş, Rıza. "İncûlular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 280-281. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Öğmuş, Harun. "Adudüddin el-İcî'nin Tefsirciliği ve Tahkîkî't-Tefsîr Adlı Eser". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* içinde, ed. Eşref Altaş, 477-522. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Özaydın, Abdülkerim. "Târîh-i Güzide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 82-83. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Olcaytu Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 345-347. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 19-21. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Pourjavady, Reza. "The Legacy of 'Aqud al-Dîn al-İjî". *Philosophical Theology in Islam Later Ash'arism East and West* içinde, ed. Ayman Shihadeh ve Jan Thiele, 337-370. Leiden; Boston: Brill, 2020.
- Safa, Zebîhüllâh. *Târîh-i Edebiyât-i der İran*. Tahran: İntişârat-i Firdevs, 1366.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ül-lâmi li-ehli'l-karnî't-tâsi'*. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- Siddiki, Gulâm Haydar. "Mukaddime". *Silkü'n-nizâm Şerh Cevâhirü'l-kelâm içinde*, thk. Gulâm Haydar es-Siddiki, 5-35. Amman: Darü'n-Nûri'l-Mubîn, 2022.
- Sinanoğlu, Mustafa. "*el-Mevâkıf*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 422-424. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Şems-i Tebrîzî. Muhammed b. Mahmud. *ez-Zehâir fî Şerhi'l-Cevâhir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3197, 1b-186a.
- Şeyhhasan, Münzir. "İbrâhim el-Halebî el-Medârî ve el-Lüm'a Adlı Eseri". *el-Lüm'a fî'l-hudûs ve'l-kıdem ve'l-kazâ ve'l-kader ve tahkîkî't-teklîf* içinde, thk. Münzir Şeyhhasan, 15-71. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Taşkın, Bilal ve Muhammet Emin Efe. "Muhaddis Bir Kelâmcı: Şemseddin el-Kirmânî ve el-Mevâkıf Şerhi (Bilgi ve Nazar Bahsi Özelinde Bir Değerlendirme)". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022): 93-106.
- Tebrîzî, Muhammed Ali Müdarrisi. *Reyhânetü'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-künnye evi'l-lakab*. Tahran: y.y. 1328-33.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâsîd fî 'ilmi'l-kelâm*. Pakistan: Dâru'l-Maarifi'n-Numaniyye, 1401/1981.
- el-Urmevî, Sirâceddin. *Lübâbü'l-Erba'în*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1252, 1b-82b.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "*Cevâhirü'l-Kelâm*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 432-433. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yezdî, Muînüddin Cemâlüddin Âlî b. Celâlidin Muhammed. *Mevâhib-i İlâhî der Târîh-i Âl-i Muzaffer*. nşr. Sa'id-i Nefîsî, Tahran: 1326.
- Yuvah, Abdülkadir. "Ebû Said Bahadır Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 218-219. Ankara: TDV Yayınları, 1994.